फाइल सं:

हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

(Accredited by NAAC with 'A+' Grade with CGPA of 3.42)

विभागनाम :संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग इत्यस्य पाठ्यसमितेः षोडशोपवेशनस्य (BoS-16) कार्यवृत्तम्

संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः **षोडशोपवेशनस्य (BoS-16)** आयोजनं हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयस्य धर्मशालास्थिते धौलाधारपरिसर-1 इति स्थले, 14 मई, 2024 इति दिने पूर्वाह्ने (11:00 बजे) प्रत्यक्षेण (offline) प्रतिभासीयेन (online) च माध्यमेन सम्पन्नमभूत्।

अत्र पाठ्यसमितेः सर्वे सम्मानितसदस्या उपस्थिता आसन्:

1. प्रो. योगेन्द्रकुमारः,विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, (अध्यक्षः संयोजकश्च पाठ्यसमितिः)
2. प्रो. रोशनलालशर्मा, अधिष्ठाता, भाषासंकायः (सदस्यः) 14/5/24
3. प्रो. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, आचार्यः, संस्कृतविभागः , पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीय माध्यमेन)
4. प्रो. ब्रजेशपाण्डेयः, आचार्यः, संस्कृतभारतीयाध्ययनसंकायः, जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः, कटवारियासराय, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
5. डॉ.एन.आर. गोपालः, सहाचार्यः – आंग्लविभागः (कुलपतिद्वारानामितसदस्यः)
6. प्रो. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः –भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः (कुलपतिद्वारानामितसदस्यः)
7. प्रो. बृहस्पतिमिश्रः, आचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयसदस्यः)
8. डॉ. गटुलालपाटीदारः, सहाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयसदस्यः) वरिष्ठः सहाचार्यः
9. डॉ. अर्चना कुमारी, सहायकाचार्या, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयसदस्या) वरिष्ठा सहायकाचार्या
10. डॉ. कुलदीपकुमारः , सहायकाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विशेष-आमन्त्रितसदस्यः)

अत्र विभागाध्यक्षेण एषा कार्यसूची समुपस्थापिता

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.1-** 25 अक्तूबर, 2023 इति दिने आयोजितस्य पाठ्यसमितेः पञ्चदशोपवेशनस्य(BoS-15) कार्यवृत्तस्य अनुमोदनम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.2 -** शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य निर्वचनविज्ञानम् (SKT-435) इति पाठ्यक्रमे संशोधनस्य अनुमोदनम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.3 –** स्नातककक्षानिमित्तमन्तर्विषयकस्य संस्कृतसम्भाषणम् (SKT-201) एवं मित्रकथा (SKT-215) इत्यनयोः पाठ्यक्रमयोः संशोधनस्य अनुमोदनम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.4 -** शास्त्रिषष्ठसत्रस्य पाठ्यक्रमाणाम् अनुमोदनम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 16.5–** स्नातकोत्तरप्रथमद्वितीयसत्रयोःअन्तर्विषयकपाठ्यक्रमाणां SKT-217, SKT-218, SKT-219, SKT-220 इति कूटाङ्कितानामनुमोदनम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.6 –** स्नातकोत्तरचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य SKT-345 इति कूटाङ्कितस्य अनुमोदनम्।

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.7 -** शोधोपाधिपाठ्यक्रमयोः पाण्डुलिपिविज्ञानम् (SKT-610), संस्कृतशास्त्रपरम्परा (SKT-630) इत्यनयोः अनुमोदनम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.8 -** संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य शोधोपाधिसमितेः (RDC) 05.01.2024 इति दिने अन्तर्जालपरिसंचलनमाध्यमेन सम्पन्नस्य उपवेशनस्य कार्यवृत्तस्य अनुमोदनम्।

अस्य उपवेशनस्य विषयक्रमानुसारेण कार्यवृत्तमित्थमस्ति-

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.1-** 25 अक्तूबर, 2023 इति दिने आयोजितस्य पाठ्यसमितेः पञ्चदशोपवेशनस्य(BoS-15) कार्यवृत्तस्य अनुमोदनम्।

कार्यविवरणम्

- उपवेशनस्य विशेषामन्त्रितसदस्येन डॉ. कुलदीपकुमारमहोदयेन 25 अक्तूबर, 2023 इति दिने आयोजितस्य पाठ्यसमितेः पञ्चदशोपवेशनस्य (BoS-15) कार्यवृत्तस्य अनुमोदनं कारयितुं तस्य उपस्थापना कृता। समितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या तस्य अनुमोदनं कृतम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.2 -** शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य निर्वचनविज्ञानम् (SKT-435) इति पाठ्यक्रमे संशोधनस्य अनुमोदनम्।

कार्यविवरणम्

- शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य निर्वचनविज्ञानम् (SKT-435) इति पाठ्यक्रमे निरुक्तस्य द्वितीयाध्यायस्य केवलं त्रयः पादाः (प्रथम-द्वितीय-तृतीयपादाः) सप्तमाध्यायश्च निर्धारिता आसन्। इदानीं सप्तमाध्यायमपसार्य सम्पूर्णः द्वितीयाध्यायः स्थापयितुं प्रस्तावःक्रियते। गभीरविचारानन्तरं समितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या अस्य संशोधनस्य अनुमोदनं कृतम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.3 –** स्नातककक्षानिमित्तमन्तर्विषयकस्य संस्कृतसम्भाषणम् (SKT-201) एवं मित्रकथा (SKT-215) इत्यनयोः पाठ्यक्रमयोः संशोधनस्य अनुमोदनम्।

कार्यविवरणम्

- स्नातककक्षानिमित्तमन्तर्विषयकस्य संस्कृतसम्भाषणम् (SKT-201) एवं मित्रकथा (SKT-215) इत्यनयोः पाठ्यक्रमयोः उपयोज्यतरत्वं सारल्यं च सम्पादयितुं ईषत्संशोधनस्य प्रस्तावः कृतः। गभीरविचारानन्तरं समितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या अस्य संशोधनस्य अनुमोदनं कृतम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.4 -** शास्त्रिषष्ठसत्रस्य पाठ्यक्रमाणाम् अनुमोदनम्।

कार्यविवरणम्

समासाः (SKT-406),) संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः (SKT-421), वेदः दर्शनञ्च-2 (SKT-439), ज्योतिषम्-3 (SKT-438), भारतीयज्ञानप्रणाली-2 (SKT-472), योगाध्ययनम् अभ्यासश्च (SKT-473), सांस्कृतिकविनिमयः (SKT-487), समग्र स्वास्थ्य एवं योग - IDC (BYS 106) इत्येते शास्त्रिषष्ठसत्रस्य पाठ्यक्रमा अनुमोदनाय प्रस्तुताः। गभीरविचारानन्तरं समितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या शास्त्रिषष्ठसत्रस्य एतेषाम् पाठ्यक्रमाणाम् अनुमोदनं कृतम्।

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 16.5–** स्नातकोत्तरप्रथमद्वितीयसत्रयोःअन्तर्विषयकपाठ्यक्रमाणां SKT-217, SKT-218, SKT-219, SKT-220 इति कूटाङ्कितानामनुमोदनम्।

कार्यविवरणम्

स्नातकोत्तरप्रथमद्वितीयसत्रयोःअन्तर्विषयकपाठ्यक्रमाः SKT-217,SKT-218, SKT-219, SKT-220 इति कूटाङ्किताः अनुमोदनाय प्रस्तुताः। गभीरविचारानन्तरं समितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या एतेषाम् पाठ्यक्रमाणाम् अनुमोदनं कृतम्।

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.6 –** स्नातकोत्तरचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य SKT-345 इति कूटाङ्कितस्य अनुमोदनम्।

कार्यविवरणम्

स्नातकोत्तरचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य SKT-345 इति कूटाङ्कितस्य अनुमोदनाय समुपस्थापना कृता । अत्र वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारमहोदयेन परामर्शः प्रदत्तः यत् सायणीयभाष्यभूमिकया साकं दयानन्दस्वामिनः अपि भाष्यभूमिका अध्यापनीया। समितिसदस्यैः अस्मिन् विषये उभयोरपि भाष्यभूमिकयोः केचन अंशाः अध्यापनीया इति अनुमोदनं कृतम् ।

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.7 -** शोधोपाधिपाठ्यक्रमयोः पाण्डुलिपिविज्ञानम् (SKT-610), संस्कृतशास्त्रपरम्परा (SKT-630) इत्यनयोः अनुमोदनम्।

कार्यविवरणम्

शोधोपाधिपाठ्यक्रमयोः पाण्डुलिपिविज्ञानम् (SKT-610), संस्कृतशास्त्रपरम्परा (SKT-630) इत्यनयोः नूतनयोरनुमोदनार्थमुपस्थापनं कृतम्। अस्मिन् प्रसङ्गे समितिसदस्येन प्रो. ओ.एस.के.एस.शास्त्रिमहोदयेन परामर्शः प्रदत्तः यत् शोधोपाधिपाठ्यचर्यायां शिक्षाविभागेन सर्वेभ्यः शोधच्छात्रेभ्यः शिक्षणाधिगमविज्ञानं पाठ्यते। तत्र संस्कृतविभागः इमं पाठ्यक्रमं स्वयमेव पाठयेदथवा संस्कृतविभागेन प्रस्तावितौ द्वावंशौ तत्र पाठ्यक्रमे योजनीयौ येन संस्कृतदृष्ट्या शिक्षणाधिगमविधिः छात्रैः अवगम्येत। अपरोपि परामर्शः तेनैव महोदयेन प्रदत्तः यत् वैदिक-भौतिक- विज्ञानमिति नाम्ना एकः पाठ्यक्रमः अपि पाठ्येत। अस्य पाठ्यक्रमस्य निर्माणमपि तेन प्रस्तावितम्।

प्रो. ब्रजेशपाण्डेयमहोदयेन परामर्शः प्रदत्तः यत् भारतस्य विज्ञानपरम्पराया अपि परिचयः शोधच्छात्राणां स्यात् एतदर्थं यत्नः कार्यः। अपरोपि परामर्शः तेनैव महोदयेन प्रदत्तः यत् शोधप्रविधिपाठ्यक्रमे अर्थशास्त्र-न्याय-वैशेषिकादिषु प्रचलितशोधपद्धतीनां समावेशः अपि करणीयः येन प्राचीनभारतीयशोधप्रणालीनामपि बोधः शोधच्छात्राणां कृते सुलभः स्यात्।

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.8 -** संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य शोधोपाधिसमितेः (RDC) 05.01.2024 इति दिने अन्तर्जालपरिसंचलनमाध्यमेन सम्पन्नस्य उपवेशनस्य कार्यवृत्तस्य अनुमोदनम्।

कार्यविवरणम्

संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य शोधोपाधिसमितेः (RDC) 05.01.2024 इति दिने अन्तर्जालपरिसंचलनमाध्यमेन सम्पन्नस्य उपवेशनस्य कार्यवृत्तस्य अनुमोदनार्थम् उपस्थापना कृता। शोधप्रबन्धसमर्पणानन्तरं शोधप्रबन्धस्य परीक्षणार्थं शोधप्रबन्धः परीक्षकाणां सविधे प्रेष्यते। तदर्थं शोधपरीक्षकसूची शोधोपाधिसमितेः (RDC) 05.01.2024 इति दिने सम्पन्ने उपवेशने अनुमोदिता। तस्या एव पाठ्यसमितिसदस्यैः गभीरविचारानन्तरमनुमोदनं कृतम्।

अन्ते विभागाध्यक्षमहोदयेन सर्वेभ्यः समितिसदस्येभ्यः यथायथं धन्यवादान् वितीर्य वैदिकमन्त्रेण सह गोष्ठी समापिता।

कार्यालयीय हिन्दी अनुवाद

संस्कृत, पालि एवं प्राकृत विभाग की पाठ्यसमिति के सोलहवें उपवेशन (BoS-16) का कार्यवृत्त

संस्कृत,पालि एवं प्राकृतविभाग की पाठ्यसमिति के सोलहवें उपवेशन (BoS-16) का आयोजन हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय के धर्मशालास्थित धौलाधारपरिसर-1 में 14 मई, 2024 को पूर्वाह्न 11:00 बजे प्रत्यक्ष (offline) और प्रतिभासीय (online) माध्यम से सम्पन्न हुआ।

इसमें पाठ्यसमिति के सभी सम्मानित सदस्य उपस्थित थे :

1. प्रो. योगेन्द्रकुमार,विभागाध्यक्ष, संस्कृतपालिप्राँकृतविभाग, (अध्यक्ष एवं संयोजक, पाठ्यसमिति)
2. प्रो. रोशनलालशर्मा, अधिष्ठाता, भाषासंकाय (सदस्य)
3. प्रो. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकार, आचार्य, संस्कृतविभाग , पंजाबविश्वविद्यालय, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञ)
4. प्रो. ब्रजेशपाण्डेय, आचार्य, संस्कृत एवं भारतीयाध्ययनसंकाय, जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालय, कटवारियासराय, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञ)
5. डॉ.एन.आर. गोपाल, सहाचार्य – आंग्लविभाग (कुलपति द्वारा नामित सदस्य)
6. प्रो. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः –भौतिकी एवं खगोलविज्ञानविभाग (कुलपति द्वारा नामित सदस्य)
7. प्रो. बृहस्पतिमिश्र, आचार्य, संस्कृत,पालि एवं प्राकृतविभाग (विभागीयसदस्य)
8. डॉ. गट्टुलालपाटीदार, सहाचार्य, संस्कृत,पालि एवं प्राकृतविभाग (विभागीयसदस्य) वरिष्ठ सहाचार्य
9. डॉ. अर्चना कुमारी, सहायकाचार्या, संस्कृत,पालि एवं प्राकृतविभाग (विभागीयसदस्य) वरिष्ठ सहायकाचार्य
10. डॉ. कुलदीपकुमार , सहायकाचार्य, संस्कृत,पालि एवं प्राकृतविभाग (विशेष-आमन्त्रितसदस्य)

इसमें विभागाध्यक्ष द्वारा उपस्थापित कार्यसूची इस प्रकार है

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.1** — 25 अक्तूबर, 2023 को आयोजित पाठ्यसमिति के पन्द्रहवें उपवेशन (BoS-15) के कार्यवृत्त का अनुमोदन |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.2** — शास्त्री चतुर्थसत्र के निर्वचनविज्ञानम् (SKT-435) के पाठ्यक्रम में संशोधन का अनुमोदन |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.3** — स्नातककक्षा के निमित्त दो अन्तर्विषयक पाठ्यक्रम- संस्कृतसम्भाषणम् (SKT-201) एवं मित्रकथा (SKT-215) में संशोधनका अनुमोदन |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.4** — शास्त्रिषष्ठसत्र के पाठ्यक्रमों का अनुमोदन |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 16.5** — स्नातकोत्तर के प्रथम एवं द्वितीयसत्र के अन्तर्विषयक पाठ्यक्रमों (SKT-217, SKT-218, SKT-219, SKT-220) का अनुमोदन।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.6** — स्नातकोत्तरचतुर्थसत्र के पाठ्यक्रम- ऋग्वेदभाष्यभूमिका अग्निहोत्रञ्च (SKT-345) का अनुमोदन।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.7** — शोधोपाधि के दो पाठ्यक्रमों-पाण्डुलिपिविज्ञान (SKT-610), और संस्कृतशास्त्रपरम्परा (SKT-630) अनुमोदन |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.8** — संस्कृत,पालि एवं प्राकृतविभाग की शोधोपाधिसमिति (RDC) के 05.01.2024 को इंटरनेट प्रसार के माध्यम से सम्पन्न उपवेशन के कार्यवृत्त का अनुमोदन |

विषयक्रम के अनुसार इस उपवेशन का कार्यवृत्त इस प्रकार है -

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.1-** — 25 अक्तूबर, 2023 को आयोजित पाठ्यसमिति के पन्द्रहवें उपवेशन (BoS-15) के कार्यवृत्त का अनुमोदन

कार्यविवरण

इस उपवेशन में विशेष आमन्त्रितसदस्य डॉ. कुलदीपकुमार ने 25 अक्तूबर, 2023 को आयोजित पाठ्यसमिति के

पन्द्रहवें उपवेशन (BoS-15) के कार्यवृत्त का अनुमोदन कराने के लिये उसे प्रस्तुत किया | समिति के सदस्यों के द्वारा सर्वसम्मति से उसका अनुमोदन कर दिया गया |

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.2 -** शास्त्री चतुर्थसत्र के निर्वचनविज्ञानम् (SKT-435) के पाठ्यक्रम में संशोधन का अनुमोदन |

कार्यविवरण

शास्त्री चतुर्थसत्र के निर्वचनविज्ञानम् (SKT-435) के पाठ्यक्रम में निरुक्त के द्वितीयाध्याय के केवल तीन पाद (प्रथम-द्वितीय-तृतीय पाद) और सप्तमाध्याय निर्धारित थे | अब सप्तमाध्याय को हटाकर सम्पूर्ण द्वितीयाध्याय स्थापित करने का प्रस्ताव किया जाता है | गम्भीरविचार विमर्श के बाद समितिसदस्यों ने सर्वसम्ति से इस संशोधन का अनुमोदन कर दिया |

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.3 –** स्नातककक्षा के लिये अन्तर्विषयक संस्कृतसम्भाषणम् (SKT-201) एवं मित्रकथा (SKT-215) इन दो पाठ्यक्रमों में संशोधन का अनुमोदन |

कार्यविवरण

स्नातककक्षा के लिये अन्तर्विषयक संस्कृतसम्भाषणम् (SKT-201) एवं मित्रकथा (SKT-215) इन दो पाठ्यक्रमों को अधिक उपयोगी और सरल बनाने के लिये कुछ संशोधन का प्रस्ताव किया गया | गम्भीरविचार विमर्श के बाद समितिसदस्यों ने सर्वसम्ति से इस संशोधन का अनुमोदन कर दिया |

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.4 -** शास्त्री षष्ठसत्र के पाठ्यक्रमों का अनुमोदन |

कार्यविवरण

समासाः (SKT-406),) संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः (SKT-421), वेदः दर्शनञ्च-2 (SKT-439), ज्योतिषम्-3 (SKT-438), भारतीयज्ञानप्रणाली-2 (SKT-472), योगाध्ययनम् अभ्यासश्च (SKT-473), सांस्कृतिकविनिमयः (SKT-487), समग्र स्वास्थ्य एवं योग - IDC (BYS 106) - शास्त्री षष्ठसत्र के इन पाठ्यक्रमों को अनुमोदन के लिये प्रस्तुत किया गया | गम्भीरविचार विमर्श के बाद समिति सदस्यों ने सर्वसम्मति से इन पाठ्यक्रमों का अनुमोदन कर दिया |

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 16.5–** स्नातकोत्तर के प्रथम एवं द्वितीय सत्र के SKT-217,SKT-218, SKT-219, SKT-220 कोड वाले अन्तर्विषयक पाठ्यक्रमों का अनुमोदन।

कार्यविवरण

स्नातकोत्तर के प्रथम एवं द्वितीय सत्र के SKT-217,SKT-218, SKT-219, SKT-220 कोड वाले अन्तर्विषयक पाठ्यक्रमों को अनुमोदन के लिये प्रस्तुत किया गया | गम्भीरविचार विमर्श के बाद समितिसदस्यों ने सर्वसम्ति से इन पाठ्यक्रमों का अनुमोदन कर दिया |

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.6 –** स्नातकोत्तरचतुर्थसत्र के SKT-345 कोड वाले पाठ्यक्रम का अनुमोदन।

कार्यविवरण

स्नातकोत्तरचतुर्थसत्र के SKT-345 कोड वाले पाठ्यक्रम को अनुमोदन के लिये प्रस्तुत किया गया । इस विषय में प्रो. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकार ने परामर्श दिया कि सायणीयभाष्यभूमिका के साथ दयानन्दस्वामी की भाष्यभूमिका भी पढ़ायी जानी चाहिए | समितिसदस्यों ने इस विषय में यह अनुमोदन किया कि दोनों भाष्यभूमिकाओं के कुछ अंश पढ़ाये जाने चाहिए।

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.7 -** शोधोपाधि के पाठ्यक्रमों- पाण्डुलिपिविज्ञानम् (SKT-610) और संस्कृतशास्त्रपरम्परा (SKT-630) का अनुमोदन |

कार्यविवरण

शोधोपाधि के नवनिर्मित पाठ्यक्रम- पाण्डुलिपिविज्ञानम् (SKT-610) और संस्कृतशास्त्रपरम्परा (SKT-630) को अनुमोदनार्थ उपस्थापित किया गया | इस प्रसङ्ग में समितिसदस्य प्रो. ओ.एस.के.एस.शास्त्री ने परामर्श दिया कि शोधोपाधि की पाठ्यचर्या में शिक्षाविभाग के द्वारा सभी शोध छात्रों को शिक्षणाधिगमविज्ञान पढ़ाया जाता है | संस्कृतविभाग इस पाठ्यक्रम को स्वयं पढ़ाये

अथवा संस्कृतविभाग के द्वारा प्रस्तावित दो अंश इस पाठ्यक्रम में जोड़ दिए जाँय जिससे संस्कृत की दृष्टि से शिक्षणाधिगमविधि का ज्ञान छात्रों को हो सके | शास्त्रीजी ने ही दूसरा परामर्श यह दिया कि वैदिक-भौतिक- विज्ञान इस नाम से भी एक पाठ्यक्रम पढ़ाया जाना चाहिए | उन्होंने स्वयं इस पाठ्यक्रम के निर्माण का भी प्रस्ताव किया |
प्रो. ब्रजेश पाण्डेय ने परामर्श दिया कि शोध छात्रों को भारत की विज्ञानपरम्परा का भी परिचय हो, इस दिशा में यत्न करना चाहिए | प्रो. ब्रजेश पाण्डेयजी ने ही दूसरा परामर्श दिया कि शोधप्रविधि के पाठ्यक्रम में अर्थशास्त्र,न्याय और वैशेषिकादि दर्शनों में प्रचलित शोधपद्धतियों का समावेश भी करणीय है जिससे प्राचीन भारत की शोधप्रणालियों का बोध शोधछात्रों को सुलभ हो सके |

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.16.8 -** संस्कृत,पालि एवं प्राकृत विभाग की शोधोपाधिसमिति (RDC) के 05.01.2024 को अन्तर्जालपरिसंचलन के माध्यम से सम्पन्न उपवेशन के कार्यवृत्त का अनुमोदन |

कार्यविवरण

संस्कृत,पालि एवं प्राकृत विभाग की शोधोपाधिसमिति (RDC) की 05.01.2024 को इंटरनेट प्रसार के माध्यम से सम्पन्न बैठक के कार्यवृत्त के अनुमोदनार्थ उसकी उपस्थापना की गयी | शोधप्रबन्ध के समर्पण के बाद शोधप्रबन्ध के परीक्षण के लिये शोधप्रबन्ध को परीक्षकों के पास भेजा जाता है | इसके यथानियम सम्पादन के लिये विभाग के द्वारा शोधपरीक्षकसूची शोधोपाधिसमिति (RDC) के 05.01.2024 को सम्पन्न उपवेशन में अनुमोदित की गयी थी | उसी सूची का पाठ्यसमिति सदस्यों ने गहन विचारविमर्श के बाद अनुमोदन कर दिया | अन्त में विभागाध्यक्ष ने सभी समितिसदस्यों का धन्यवाद किया और वैदिक मन्त्र पाठ के साथ गोष्ठी सम्पन्न हो गयी |

विभागाध्यक्ष,
संस्कृतपालिप्राकृतविभाग

Bos-16.1

फाइल सं: SKT/1-5/CUHP/15/

हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

(Accredited by NAAC with 'A+' Grade with CGPA of 3.42)

विभागनाम :संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग

आज़ादी का अमृत महोत्सव

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग इत्यस्य पाठ्यसमितेः पञ्चदशोपवेशनस्य (BoS-15) कार्यवृत्तम्

संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेःपञ्चदशोपवेशनस्य (**BoS-15**)आयोजनं हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयस्य धर्मशालास्थिते धौलाधारपरिसर-1 इति स्थले 25 अक्टूबर , 2023 इति दिने अपराह्णे (02: बजे) प्रतिभासीयेन (online) प्रत्यक्षेण (offline) च माध्यमेन सम्पन्नमभवत्।

अत्र आसन् :

1. प्रो योगेन्द्रकुमारः ,विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, (अध्यक्षः संयोजकश्च पाठ्यसमितिः)
2. प्रो. रोशनलालशर्मा , अधिष्ठाता, भाषासंकायः (सदस्यः)
3. प्रो. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः , पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़(बाह्यविशेषज्ञः)
4. प्रो. ब्रजेशपाण्डेयः, संस्कृतभारतीयाध्ययनसंकायः, जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः, कटवारियासराय, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः)
5. डॉ.एन.आर.गोपालः,सहाचार्यः, आंग्लविभागः (कुलपतिद्वारानामितसदस्यः)
6. प्रो. ओ.एस.के. एस.शास्त्री, आचार्यः–भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः (कुलपतिद्वारानामितसदस्यः)
7. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, सहाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयसदस्यः) वरिष्ठः सहाचार्यः, विभागीयः सदस्यः
8. डॉ. कुलदीपकुमारः, सहायक आचार्यः, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः (विभागीयः सदस्यः)वरिष्ठः सहायक आचार्यः,विभागीयः सदस्यः
9. डॉ. विवेक शर्मा,सहायक आचार्यः, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः (विशेष आमन्त्रितसदस्यः)

अस्मिन् उपवेशने विभागाध्यक्षः अग्रलिखितां कार्यसूचीं समुपास्थापयत्

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.1**-20अप्रैल,2023 इति दिने आयोजितस्य पाठ्यसमितेः चतुर्दशोपवेशनस्य (BoS-14)कार्यवृत्तस्य अनुमोदनम् |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.2** -शास्त्रिपञ्चमसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य अनुमोदनम् |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 15.3**-- स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य SKT-344 इति कूटस्य अनुमोदनम् |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.4** –स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमसूच्याः श्रेयाङ्कविभागे संशोधनस्य अनुमोदनम् |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.5** -शास्त्रिकार्यक्रमस्य चातुर्वार्षिकपाठ्यक्रमस्य (संशोधितस्य) प्रारूपस्य अनुमोदनम् |
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.6** - संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य शोधोपाधिसमितेः (RDC) 13 सितम्बर,2023 इति दिने सम्पन्नस्य उपवेशनस्य कार्यवृत्तस्य अनुमोदनम् |

उक्तानां स्थापितविषयाणां यथाक्रमं कार्यवृत्तम् इत्थमस्ति

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.1**-20अप्रैल,2023 इति दिने आयोजितस्य पाठ्यसमितेः चतुर्दशोपवेशनस्य (BoS-14)कार्यवृत्तस्य अनुमोदनम्| (संलग्नक सं.-1)

कार्यविवरणम्–

अत्र 20अप्रैल,2023 इति दिने आयोजितस्य संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः चतुर्दशोपवेशनस्य (BoS-14) कार्यवृत्तस्य उपस्थापनं कृतम्। समितिसदस्यैः गभीरं विचार्य सर्वसम्मत्या तस्य अनुमोदनं कृतम्।

विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.2 शास्त्रिपञ्चमसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य अनुमोदनम्। (संलग्नक सं.-2)

कार्यविवरणम्–

अत्र शास्त्रिपञ्चमसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य समितेः समक्षम् अनुमोदनार्थं समुपस्थापनं कृतम्। समितिसदस्यैः गहनं विचार्य शास्त्रिपञ्चमसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्।

- विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 15.3– स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य SKT-344 इति कूटस्य अनुमोदनम्। (संलग्नक सं.-3)

कार्यविवरणम्–

स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य SKT-344 इति कूटस्य पाठ्य[illegible] समितेः समक्षम् अनुमोदनार्थं समुपस्थापनं कृतम्। समितिसदस्यैः गहनं विमृश्य तस्य पाठ्यक्रमस्य सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्।

- विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.4 –स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमसूच्याः श्रेयाङ्कविभागे संशोधनस्य अनुमोदनम्। (संलग्नक सं.-4)

कार्यविवरणम्–

विभागद्वारा स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य सूच्याः श्रेयाङ्कविभागे संशोधनं कृतमासीत्। समितेः समक्षम् तस्य अनुमोदनार्थं समुपस्थापनं कृतम्। तत् सर्वं समितिद्वारा निपुणं विभाव्य सर्वसम्मत्या अनुमोदितम्।

- विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.5 -शास्त्रिकार्यक्रमस्य चातुर्वार्षिकपाठ्यक्रमस्य (संशोधितस्य) प्रारूपस्य अनुमोदनम्। (संलग्नक सं.-5)

कार्यविवरणम्–

शास्त्रिकार्यक्रमस्य चातुर्वार्षिकपाठ्यक्रमस्य (संशोधितस्य) प्रारूपस्य समितेः समक्षम् अनुमोदनार्थं समुपस्थापनं कृतम् यत् समित्या गहनं विचार्य सर्वसम्मत्या अनुमोदितम्।

- विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.6 - संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य शोधोपाधिसमितेः (RDC) 13 सितम्बर,2023 इति दिने सम्पन्नस्य उपवेशनस्य कार्यवृत्तस्य अनुमोदनम्। (संलग्नक सं.-6)

कार्यविवरणम्–

शोधोपाधिसमितेः (RDC) 13 सितम्बर,2023 इति दिने सम्पन्नस्य उपवेशनस्य कार्यवृत्तस्य समितेः समक्षम् अनुमोदनार्थं समुपस्थापनं कृतम् यत् समित्या गहनं विचार्य सर्वसम्मत्या अनुमोदितम्।

अन्ते अध्यक्षेण सर्वेभ्यः सदस्येभ्यः धन्यवादान् वितीर्य कल्याणमन्त्रेण गोष्ठी समापिता।

1. प्रो. योगेन्द्रकुमारः ,विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, (अध्यक्षः संयोजकश्च पाठ्यसमितेः)
2. प्रो. रोशनलालशर्मा , अधिष्ठाता, भाषासंकायः (सदस्यः)
3. प्रो. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः , पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः)-प्रतिभासीयमाध्यमेन
4. प्रो. व्रजेशपाण्डेयः, संस्कृतभारतीयाध्ययनसंकायः, जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः, कटवारियासराय, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः)-प्रतिभासीयमाध्यमेन

5. डॉ.एन.आर. गोपालः, सहाचार्यः – आंग्लविभागः (कुलपतिद्वारानामितसदस्यः)

6. प्रो. ओ.एस.के. एस.शास्त्री, आचार्यः –भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः (कुलपतिद्वारानामितः सदस्यः) - प्रतिभासीयमाध्यमेन

7. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, सहाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयसदस्यः) वरिष्ठः सहाचार्यः, विभागीयः सदस्यः

8. डॉ. कुलदीपकुमारः , सहायक आचार्यः, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग (विभागीय सदस्यः)वरिष्ठ सहायक –आचार्यः,विभागीय सदस्यः

9. डॉ. विवेकशर्मा , सहायक आचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विशेष आमन्त्रितसदस्यः)

कार्यालयीय अनुवाद

संस्कृत, पालि एवं प्राकृत विभाग की पंचदशी (BoS-15) पाठ्य समिति का कार्यवृत्त

संस्कृत,पालिएवंप्राकृतविभाग की पंचदशी **पाठ्यसमिति (BoS-15)**की बैठक हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय के धर्मशालास्थित धौलाधार परिसर-1 में 25 अक्टूबर , 2023को दोपहर 02: बजे प्रतिभासीय (online) और प्रत्यक्ष (offline) माध्यम से सम्पन्न हुई ।

पाठ्यसमिति के सम्मानित सदस्यों के नाम इस प्रकार हैं :

1. प्रो. योगेन्द्र कुमार ,विभागाध्यक्ष- संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग, (अध्यक्ष एवं संयोजक, पाठ्य समिति)
2. प्रो. रोशन लाल शर्मा , अधिष्ठाता, भाषा संकाय (सदस्य)
3. प्रो. वीरेन्द्र कुमार विद्यालंकार, विभागाध्यक्ष, संस्कृत विभाग , पंजाब विश्वविद्यालय, चंडीगढ़(बाह्यविशेषज्ञ)
4. प्रो. ब्रजेश पाण्डेय, संस्कृत एवं भारतीय अध्ययन संकाय, जवाहर लाल नेहरु विश्वविद्यालय, कटवारिया सराय, नई दिल्ली (बाह्यविशेषज्ञ)
5. डॉ.एन.आर. गोपाल , सह-आचार्य – अंग्रेजी विभाग (कुलपतिद्वारा नामित सदस्य)
6. प्रो. ओ.एस.के. एस.शास्त्री, आचार्य –भौतिकी एवं खगोल विज्ञान विभाग (कुलपतिद्वारा नामित सदस्य)
7. डॉ. बृहस्पति मिश्र, सह –आचार्य- संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग (विभागीय सदस्य) वरिष्ठ सह-आचार्य, विभागीय सदस्य
8. डॉ. कुलदीप कुमार , सहायक आचार्य- संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग (विभागीय सदस्यः)वरिष्ठ सहायक –आचार्य,विभागीय सदस्य
9. डॉ. विवेक शर्मा,सहायक आचार्य- संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग (विशेष आमंत्रित सदस्य)

इस बैठक में विभागाध्यक्ष ने अग्रलिखित कार्यसूची का उपस्थापन किया

- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.1**-20 अप्रैल , 2023को चतुर्दशी पाठ्य समिति (BoS-14) की बैठक के कार्यवृत्त का अनुमोदन |
- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.2** -शास्त्री पंचम सत्र के पाठ्यक्रम का अनुमोदन |
- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 15.3** – स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम SKT-344 का अनुमोदन|
- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.4** - स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम की सूची के श्रेयाङ्क विभाग के संशोधन का अनुमोदन |
- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.5** - शास्त्री अध्ययन कार्यक्रम चातुर्वार्षिक पाठ्यक्रम (संशोधित) के प्रारूप के संशोधन के संदर्भ में |

- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.6 -** संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की विभागीय शोध समिति (RDC) के अनुमोदन के संदर्भ में |

कार्यवृत्त

- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.1** 20 अप्रैल , 2023को चतुर्दशी पाठ्य समिति (BoS-14) की वैठक के कार्यवृत्त का अनुमोदन |

कार्यविवरण–

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की हुई 20 अप्रैल , 2023को चतुर्दशी पाठ्य समिति(BoS-14) की बैठक के कार्यवृत्त का समिति ने अनुमोदन किया |

- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.2 -**शास्त्री पंचम सत्र के पाठ्यक्रम के अनुमोदन हेतु |

कार्यविवरण –

समिति ने शास्त्री पंचम सत्र के पाठ्यक्रम का चर्चा उपरांत सर्वसम्मति से अनुमोदन किया |

- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 15.3 –** स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम SKT-344 का अनुमोदन |

कार्य विवरण –

स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम कूट SKT-344 के पाठ्यक्रम का चर्चा उपरांत अनुमोदन किया गया |

- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.4 -** स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम की सूची के श्रेयांक विभाग के संशोधन का अनुमोदन |

कार्यविवरण –

स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम की सूची का श्रेयांक विभाग का संशोधन किया गया था जिसे समिति द्वारा अनुमोदित किया गया |

- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.5 -** शास्त्री अध्ययन कार्यक्रम के चातुर्वार्षिक पाठ्यक्रम (संशोधित) के प्रारूप का संशोधन के संदर्भ में |

कार्य विवरण –

शास्त्री अध्ययन कार्यक्रम के चातुर्वार्षिक पाठ्यक्रम (संशोधित) के प्रारूप का संशोधन किया गया था जिसे समिति ने अनुमोदित किया |

- **विषयक्र : एस.के.टी./बी.ओ.एस.15.6 -** संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की शोध उपाधि समिति (RDC) की 13.09.2023 को सम्पन्न हुई बैठक के कार्यवृत्त के अनुमोदन के संदर्भ में |

कार्यविवरण –

संस्कृत, पालि एवं प्राकृत विभाग की शोध उपाधि समिति (RDC) की बैठक दिनांक 13.09.2023 को सम्पन्न हुई थी जिसके कार्यवृत्त का समिति ने सर्वसम्मति से अनुमोदन किया |

1. प्रो. योगेन्द्रकुमार ,विभागाध्यक्ष, संस्कृतपालिप्राकृतविभाग, (अध्यक्ष एवं संयोजक, पाठ्यसमिति)

2. प्रो. रोशनलालशर्मा , अधिष्ठाता, भाषासंकाय (सदस्य)

3. प्रो. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकार, विभागाध्यक्ष, संस्कृतविभाग , पंजाबविश्वविद्यालय, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञ)-प्रतिभासीयमाध्यम से

4. प्रो. ब्रजेशपाण्डेय, संस्कृतभारतीयाध्ययनसंकाय, जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालय, कटवारियासराय, नवदेहली

(बाह्यविशेषज्ञ)-प्रतिभासीयमाध्यम से

5. डॉ.एन.आर. गोपाल , सहाचार्य – आंग्लविभाग (कुलपतिद्वारा नामित सदस्य)

6. प्रो. ओ.एस.के. एस.शास्त्री, आचार्य –भौतिकीखगोलविज्ञानविभाग (कुलपतिद्वारा नामित सदस्य) – प्रतिभासीयमाध्यम से

7. डॉ. बृहस्पतिमिश्र, सहाचार्य, संस्कृतपालिप्राकृतविभाग (विभागीयसदस्य) वरिष्ठ सहाचार्य, विभागीय सदस्य

8. डॉ. कुलदीप कुमार , सहायक आचार्य, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग (विभागीय सदस्य),वरिष्ठ सहायक –आचार्य,विभागीय सदस्य

9. डॉ. विवेकशर्मा , सहायक आचार्य, संस्कृतपालिप्राकृतविभाग (विशेष आमन्त्रितसदस्य)

विभागाध्यक्ष,
संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग

संशोधित 16.2

निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 435 **क्रेडिट – 4**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – निरुक्ताध्यनेन निर्वचनज्ञानं भवति। प्रथमाध्यायेन पदानां भेदाः स्वरूपञ्च स्पष्ट भवति। द्वितीयाध्याये निर्वचनसिद्धान्तानाम् अध्यापनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - निरुक्ताध्यनेन निर्वचनज्ञानं भवति। पदानां स्वरूपं स्पष्टं भवति। पदानाम् अर्थदृष्ट्या व्युत्पत्तिः ज्ञायते। वेदमन्त्राणां व्याख्याविधिः ज्ञायते। निर्वचनसिद्धान्तानां ज्ञानं भविष्यति। प्रतियोगिपरीक्षार्थं साहाय्यं भविष्यति।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति]

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - निरुक्तम्। SKT435 क्रेडिट – 4

(सैद्धान्तिकम् 80% प्रायोगिकम् 20%(कक्ष्यायां निर्वचनाभ्यासः)

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
(क.)	निरुक्तस्य प्रथमोऽध्यायः (तृतीयपादं विहाय)	50%
(ख.)	निरुक्तस्य द्वितीयः अध्यायः।	35%
(ग.)	प्रथमद्वितीयाध्याययोः (प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादं विहाय) वर्णितनिर्वचनानि।	15%

निर्धारितग्रन्थाः-

१. यास्कीय हिन्दी निरुक्त, डॉ कपिलदेव शास्त्री, श्री चुन्नीलाल शुक्ल, साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार मेरठ उ.प्र. 250002।

सहायकग्रन्थाः

क. निरुक्त मीमांसा, पं. शिवनारायण शास्त्री, परिमल पब्लिकेशन्स दिल्ली।

ख. निरुक्त शास्त्रम्, पण्डित भगवद्दत्त, रामलाल कपूर ट्रस्ट।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	निरुक्तम्	
1-2	निघण्टुपरिचयः	1
3-18	प्रथमोऽध्यायः (निपातप्रकरणं विहाय)	1
19-30	द्वितीयोऽध्यायस्य	1
31-40	निर्वचनाभ्यासः	1

निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 435 **श्रेयाङ्काः – 4**
पाठ्यक्रमस्य नाम - निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – निरुक्ताध्यनेन निर्वचनज्ञानं भवति। पदानां स्वरूपं स्पष्टं भवति। पदानाम् अर्थदृष्ट्या व्युत्पत्तिः ज्ञायते। वेदमन्त्राणां व्याख्याविधिः ज्ञायते। निरुक्ते सप्तमाध्यायस्य अध्ययनेन देवताज्ञानं भवति, ऋग्भेदस्य ज्ञानं निर्वचनज्ञानञ्च भवति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - निरुक्ताध्यनेन निर्वचनज्ञानं भवति। पदानां स्वरूपं स्पष्टं भवति। पदानाम् अर्थदृष्ट्या व्युत्पत्तिः ज्ञायते। वेदमन्त्राणां व्याख्याविधिः ज्ञायते। निरुक्ते सप्तमाध्यायस्य अध्ययनेन देवताज्ञानं भविष्यति, ऋग्भेदस्य ज्ञानं निर्वचनज्ञानञ्च भविष्यति। प्रतियोगिपरीक्षार्थं साहाय्यं भविष्यति।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति]

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **200**

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

SKT 435 - निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

(सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%)

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
(क.)	निरुक्तस्य प्रथमोऽध्यायः (निपातप्रकरणं विहाय)	40%
(ख.)	निरुक्तस्य द्वितीयाध्यायस्य त्रयः पादाः (प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः च पादः)	25%
(ग.)	निरुक्तस्य सप्तमोऽध्यायः।	35%

निर्धारितग्रन्था:-

१. यास्कीय हिन्दी निरुक्त, डॉ कपिलदेव शास्त्री, श्री चुन्नीलाल शुक्ल, साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार मेरठ उ.प्र. 250002।

सहायकग्रन्था:

क. निरुक्त मींमासा, पं. शिवनारायण शास्त्री, परिमल पब्लिकेशन्स दिल्ली।

ख. निरुक्त शास्त्रम्, पण्डित भगवद्दत्त, रामलाल कपूर ट्रस्ट।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	निरुक्तम्	
1-2	निघण्टुपरिचयः	1
3-18	प्रथमोऽध्यायः (निपातप्रकरणं विहाय)	1
19-30	द्वितीयाध्यायस्य (त्रयः पादाः)	1
31-40	सप्तमोऽध्यायः	1

संशोधित 16.3

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्री.य विश्वतविद्यालयः, धर्मशाला
Website: http://www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

स्नातककक्षानिमित्तम्(For UG Classes)

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभाग-द्वारा वसन्तसत्रार्थं प्रस्तावित-अन्तर्विभागीय-पाठ्यक्रमयोः सूची।
संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग द्वारा वसन्त सत्र हेतु प्रस्तावित अन्तर्विभागीय-पाठ्यक्रमों की सूची
List of interdisciplinary Courses offered by the Department of Sanskrit, Pali & Prakrit for

क्र. सं.	पाठ्यक्रमस्य नाम	पाठ्यक्रमस्य कूट सं.	श्रेयांक
1	मित्रकथा	SKT 215	2
2	संस्कृतसम्भाषणम्	SKT 201	2

पाठ्यक्रम कूटाङ्कः–SKT 215
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्- मित्रकथा
श्रेयाङ्काः - 02

पाठ्यक्रमः कूटक्रमाङ्कः –SKT 215 क्रेडिट – 2
पाठ्यक्रमविवरणम् – मित्रकथा

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि –हितोपदेशेन बालेषु नैतिकतायाः आधानं भविता। नीतिग्रन्थानां परिचयोपि भविष्यति।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परी क्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 25%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 50%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 25%

- पुस्तकालयकार्यम् – 5%
- गृहकार्यम् - 5%
- कक्षापरीक्षा – 10%
- कक्षाप्रस्तुतिः – 5%

अन्वितिसंख्या विषयः

मित्रलाभे (हितोपदेशे) प्रास्ताविकं विहाय

1 कथासाहित्यस्य परिचयः
2 काककूर्ममृगाखुकथा श्लोकसहिता
3 वृद्धव्याघ्रपथिककथा श्लोकसहिता

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	वृत्तरत्नाकरः	
१-५	कथासाहित्यस्य परिचयः	१,
६-२०	काककूर्ममृगाखुकथा, वृद्धव्याघ्रपथिककथा (श्लोकसहिते)	१

सन्दर्भग्रन्थः-

1 हितोपदेशः - नारायणपण्डित- विरचितम् , मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली

सहायकग्रनन्थः

2 सस्कृत साहित्य का इतिहास. बलदेव उपाध्याय. शारदा निकेतन, वाराणसी.

IDC-UG

SKT201 (संशोधित)

संस्कृतसम्भाषणम्

पाठ्यक्रम कूट – SKT201
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - संस्कृतसम्भाषणम्
श्रेयाङ्काः - 2
पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु संस्कृतसम्भाषणस्य अभ्यासः संस्कारः च अत्यन्तं वर्धनीयः। शुद्धोच्चराणकौशलमपि छात्रेषु वर्धनीयम्। सत्संस्काराः छात्रएषु निहिताः स्युः। संस्कृतभाषया दैनन्दिनव्यावहारान् स्वल्पं स्वल्पं च साधयेयुः। समयदर्शनं, बन्धुजनानां संस्कृतभाषया संबोधनम् इत्येवं छात्रेषु संस्कृतभाषायाम् अभिरुचिं वर्धयितुम् तथा इच्छानुरूपं अग्रे अपि ते कञ्चन संस्कृतविषयं पठेयुः इति अयं पाठ्यक्रमः आयोज्यते।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् –

एतत्पाठ्यक्रमाध्ययनेन पुस्तकवाचनं निर्दुष्टं शुद्धं सुकरं च भविष्यति। ह्रस्वदीर्घोच्चारणाभ्यासः, श्लोकपङ्क्त्युच्चारणाभ्यासः च शुद्धो भविष्यति, सन्धिविभाजनं, शब्दज्ञानं च एतत्पाठ्यक्रमाध्ययनात् भविष्यति। अग्रे स्वजीवने कालान्तरे संस्कृतभाषायाम् उत्पन्नरुच्या संस्कृतवाङ्मयात् प्रसिद्धं ऐतिहासिकमहाकाव्यं रामायणं महाभारतं तथा भगवद्गीताम् अन्यान् च ग्रन्थान् पठेयुः जानीयुः इति तदेतत् एतत्पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम्।

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् श्रेयाङ्क व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेःअनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्यावसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – पूर्णाङ्कः - 100

माध्यमिकी परीक्षा – 20%
सत्रान्तपरीक्षा – 20%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 60%

पाठ्यक्रमः – SKT201 संस्कृतसम्भाषणम्

1. संस्कृतवर्णमाला, उच्चराणस्थानानि प्रयत्नश्च
2. व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः, शरीरावयवाः, लेखनसामग्री, पशुपक्षिवाचकाः, शाकनामानि, भोजनवाचकाः, वर्णाः, समयः)
3. संख्यावाचकशब्दाः (एकतः षष्टि पर्यन्तम्)
4. रामसदृश अकारान्त पुल्लिँङ्गशब्दाः प्रथमा विभक्तौ
5. फलसदृश अकारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः प्रथमा विभक्तौ
6. रमासदृश आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः प्रथमा विभक्तौ
7. अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि लट्लकारे -

(भू, पठ्, गम्, लिख्, खाद्, चल् ,पत्, कृञ्, क्रीड्, पा, दृशिर्, प्रच्छ, वद, त्यज्, स्मृ, क्षिप्, अर्च, हस, चुर, गण)

8. प्रथमपुरुष मध्यमपुरुष उत्तमपुरुष वाक्यरचना लट्लकारे एव।
9. व्यावहारिकसम्भाषणम्
10. दैनन्दिनमुख्यश्लोकाः। सम्भाषणसंस्कृतम् ग्रन्थात् -
    - वन्दनश्लोकाः – करदर्शनं, भूमिस्पर्शः, सूर्यवन्दना, गोवन्दना, सरस्वती वन्दना।
    - मङ्गलश्लोकः - स्वस्तिप्रजाभ्यः इति श्लोकः, सर्वे भवन्तु सुखिनः इति श्लोकः,भोजनमन्त्रद्वयम्।
11. सुभाषितानि सूक्तयश्च ।
    - संस्कार पुस्तिका ग्रन्थात् अन्यसुभाषितानि खण्डात् – श्लोकसंख्या – 3,4,7,8,18 पञ्च श्लोकाः।
    - सूक्तयः खण्डात् – सूक्तिसंख्या -3,7,8,9,12,14,15,21,22,25 दश सूक्तयः।

निर्धारितग्रन्थविशेषाः -

1. भाषाप्रवेशः भाग १, प्रथमद्वितीय पाठौ, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
2. संस्कार पुस्तिका संस्कृतभारती, विदर्भप्रान्तः, नागपुर।
3. सम्भाषणसंस्कृतम् - संस्कृतभारती, हि.प्र.।

सहायकसामग्री -

1. अष्टाध्यायी एप्
2. Samskrit sound pictue app
3. Samskrit tutorial app

सन्दर्भग्रन्थाः -

1. संस्कृतव्यवहारसाहस्री, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
2. हिन्दी-संस्कृतशब्दकोशः, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
3. अनुवादचन्द्रिका, डा. ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
4. शुद्धिकौमुदी, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-8	संस्कृतवर्णमाला, उच्चराणस्थानानि प्रयत्नश्च, व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः,शरीरावयवाः, लेखनसामग्री पशुपक्षिवाचकाः,शाकनामानि,भोजनवाचकाः,वर्णाः, समयः) संख्यावाचकशब्दाः (एकतः द्विशतम् पर्यन्तम्)	1,2,3
9,10	रामसदृश अकारान्त पुल्लिँङ्गशब्दाः, फलसदृश अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दाः, रमासदृश आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः	1,2,3
11,12,	अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि लट् लकाररूपाणि (भू, पठ्, गम्, लिख्, खाद्, चल् ,पत्, कृञ्, क्रीड्, पा, दृशिर्, प्रच्छ, वद, त्यज्, स्मृ, क्षिप्, अर्च, हस, चुर, गण), प्रथमपुरुष मध्यमपुरुष उत्तमपुरुष वाक्यरचना	1,2,3
13,14,15,16,	व्यावहारिकसम्भाषणम्	1,2,3
17,18	दैनन्दिनमुख्यश्लोकाः	1,2,3
19,20	सुभाषितानि, सूक्तयश्च	1,2,3

अन्तर्विषयक-पाठ्यक्रम! संलग्नम - 9

93

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः

हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः, धर्मशाला

Website: http://www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

स्नातककक्षानिमित्तम्(For UG Classes)

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभाग-द्वारा वसन्तसत्रार्थं (2022) प्रस्तावित-अन्तर्विभागीय-पाठ्यक्रमयोः सूची।

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग द्वारा वसन्त सत्र 2022 हेतु प्रस्तावित अन्तर्विभागीय-पाठ्यक्रमों की सूची

List of interdisciplinary Courses offered by the Department of Sanskrit, Pali & Prakrit for Spring Semester.

क्र. सं.	पाठ्यक्रमस्य नाम	पाठ्यक्रमस्य कूट सं.	श्रेयांक	विभागीय प्राध्यापक का नाम
1	मित्रकथा	SKT 215	2	डॉ. रणजीतकुमारः
2	संस्कृतसम्भाषणम्	SKT 201	2	डॉ. विवेक शर्मा

पाठ्यक्रम कूटाङ्कः–SKT 215
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्- मित्रकथा
श्रेयाङ्काः - 02

पाठ्यक्रमः कूटक्रमाङ्कः –SKT 215 **क्रेडिट – 2**

पाठ्यक्रमविवरणम् – मित्रकथा

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि –हितोपदेशेन बालेषु नैतिकतायाः आधानं भविता। नीतिग्रन्थानां परिचयोपि भविष्यति।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

84

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः, धर्मशाला
Website: http://www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 25%

(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 50%

(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 25%

- पुस्तकालयकार्यम् – 5%
- गृहकार्यम् - 5%
- कक्षापरीक्षा – 10%
- कक्षाप्रस्तुतिः – 5%

अन्वितिसंख्या विषयः

मित्रलाभे (हितोपदेशे) प्रास्ताविकं विहाय

1 कथासाहित्यस्य परिचयः

2 काककूर्ममृगाखुकथा श्लोकसहिता

3 वृद्धव्याघ्रपथिककथा श्लोकसहिता

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	वृत्तरत्नाकरः	
१-५	कथासाहित्यस्य परिचयः	१,
६-२०	काककूर्ममृगाखुकथा, वृद्धव्याघ्रपथिककथा (श्लोकसहिते)	१

सन्दर्भग्रन्थः:-

1 हितोपदेशः - नारायणपण्डित- विरचितम् , मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली

सहायकग्रनन्थः

2 सस्कृत साहित्य का इतिहास. बलदेव उपाध्याय. शारदा निकेतन, वाराणसी.

85

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः, धर्मशाला
Website: http://www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

पाठ्यक्रम कूटाङ्कः–SKT 201
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - संस्कृतसम्भाषणम्
श्रेयाङ्काः - 02

पाठ्यक्रम कूट – SKT201 क्रेडिट- 2
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्- संस्कृतसम्भाषणम्

1. उच्चारणम्
संस्कृतवर्णमाला
उच्चारणस्थानानि प्रयत्नाश्च
व्यवहारिकशब्दावली
व्यवहारिकसम्भाषणम्
2. सम्भाषणाभ्यासः (विशिष्टबिन्दूनाश्रित्य)
विभक्ति
विशेष्य-विशेषणभावः
3. संज्ञापद-क्रियापदज्ञानम्
अजन्त-हलन्त-सर्वनाम-शब्दाः
अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि पञ्चलकारेषु
(भू-अर्च-डुकृञ्-गम्-ग्रह्-चुर्-इङ्-दुह्-क्रीड्-पा-भज्-विद्
श्रु-हन्-प्रच्छ-डुक्रीञ्-शीङ्-ज्ञा-खाद्-त्यज्-दा-प्रेष्-क्षाल्-
ष्ठा(स्था)-विश्-स्मृ-लिख्-दृश्-णीञ्-वद्-पत्-पठ्)
4. प्रत्ययाः
क्त्वा-ल्यप्-तुमुन्-शतृ-शानच्
क्त-क्तवतु-तव्यत्-अनीयर्।

सन्दर्भग्रन्थाः -

1. बृहद् अनुवाद चन्द्रिका, चक्रधरनौटियाल हंस, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली।
2. सन्धिः, जि.महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
3. समासः, जि.महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
4. कारकम्, जि.महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।

5. रूपचन्द्रिका, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, २०१४।
6. शतृशानजन्तमञ्जरी, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
7. प्रौढरचनानुवादकौमुदी, कपिल देव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, २०११
8. अनुवादचन्द्रिका, डा. ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
9. भाषाप्रवेशः भाग १, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
10. शुद्धिकौमुदी, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
11. भाषापाकः, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
12. बृहद्धातुकुसुमाकरः, पं हरेकान्त मिश्रः, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी
13. संस्कृतव्यवहारसाहस्री, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
14. हिन्दी-संस्कृतशब्दकोशः, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।

16.4

हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

(Accredited by NAAC with 'A+' Grade with CGPA of 3.42)

विभाग नाम : संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या Course Code	पाठ्यक्रम नाम Course Name	श्रेयांक Credit	पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षकों द्वारा,प्रयोगशाला,सेमिनार, फील्ड वर्क)
			शास्त्री षष्ठ सत्रम् (24 श्रेयाङ्काः) **SHASTRI (BA SANSKRIT) – 6th SEMESTER**		
1.	Major-1	SKT406	समासः (Compound Words)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
2.	Major-2	SKT421	संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः (Introduction to Sanskrit Literature)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
3.	Minor-1	SKT439	वेदः दर्शनञ्च -2 (Veda & Philosophy- 2)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
4.	Minor 2/ Interdisciplinary	SKT438	ज्यौतिषम् -3 (Astrology – 3)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
5.	Vocational/ Skill Development	SKT472	भारतीयज्ञानप्रणाली -2 (Indian knowledge System -2)	2	आन्तरिक परीक्षा
6.	IKS	SKT473	योगाध्ययन एवम् अभ्यास	2	आन्तरिक परीक्षा
7.	Cultural Exchange	SKT487	सांस्कृतिकविनिमयः (Cultural Exchange)	4	आन्तरिक परीक्षा
8.	IDC (अन्यविभागीय छात्रों के लिए)	SKT215	मित्रकथा (अन्यविभागीय छात्रों के लिए)	2	आन्तरिक परीक्षा
9.	IDC	BYS106	समग्र स्वास्थ्य एवं योग (संस्कृत विभाग के छात्रों के लिए, योग विभाग द्वारा)	4	आन्तरिक परीक्षा

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः– SKT406

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – **समासाः (COMPOUNDS)**

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्यउद्देश्यानि -पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगस्य सामर्थ्यसम्पादनपुरस्सरं संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनम्, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम्।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **पूर्णाङ्काः - 200**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%
सत्रान्तपरीक्षा – 60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

पाठ्यक्रमः- SKT406 समासाः
(COMPOUNDS)

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	होराविभागः
1.	केवलसमासप्रकरणम्	3
2.	अव्ययीभावसमासप्रकरणम्	5
3.	तत्पुरुषसमासप्रकरणम्	12
4.	बहुव्रीहिसमासप्रकारणम्	10
5.	द्वन्द्वसमासप्रकरणम्	5
6.	एकशेषप्रकरणम्	2
7.	अलुक्समासप्रकरणम्	2
8.	समासाश्रयप्रकरणम्	1

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1,2,3	केवलसमासप्रकरणम्	1,2,3
4,5,6,7,8	अव्ययीभावसमासप्रकरणम्	1,2,3
910,11,12,13,14,15,16,17,18,19, 20	तत्पुरुषसमासप्रकरणम्	1,2,3

21,22,23,24,25,26,27, 28,29, 30	बहुव्रीहिसमासप्रकारणम्	1,2,3
31,32,33,34, 35,	द्वन्द्वसमासप्रकरणम्	1,2,3
36, 37	एकशेषप्रकरणम्	
38, 39,	अलुक्समासप्रकरणम्	
40	समासाश्रयप्रकरणम्	

निर्धारितग्रन्थाः -

१. मध्यसिद्धान्तकौमुदी, सुबोधिनीव्याख्या,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।

सन्दर्भग्रन्थाः –

1. मध्यसिद्धान्तकौमुदी,बालमनोरमा संस्कृतटीका भाषाटीकासहितम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
2. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या (भाग १-३) शास्त्री भीमसेन, भैमी प्रकाशन, दिल्ली।
3. वृहद् अनुवाद चन्द्रिका, चक्रधर नौटियाल, मोतीलाल बनारसी दास, नई दिल्ली।
4. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी।
5. लघुसिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।

संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः – SKT 421 **क्रेडिट – 4**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – संस्कृत'टेट'-संस्कृत'कमीशन'-संस्कृत'नेट'-इत्यादीनां विविधप्रतियोगी-परीक्षाणां सिद्धता भवेत्, एतदर्थं निम्नलिखित शास्त्राणां स्थूलपरिचयप्रदानम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – प्रतियोगी – परीक्षादृष्ट्या संस्कृतशास्त्राणां स्थूलपरिचयो भविष्यति। संस्कृतवाङ्मयस्य स्थूलतया ज्ञानं भविष्यति। प्राचीनभारतीयदार्शनिकज्ञानपरम्परायाः परिचयो भविष्यति।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः			**(पूर्णाङ्काः - 200)**
(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - संस्कृतवाङ्मयस्य अन्वितिसंख्या	**परिचयः SKT421 विषयः**	**क्रेडिट – 4 अध्यापनम्**

(क.) वैदिकवाङ्मयम्

- **वैदिक** साहित्यस्य स्थूलपरिचयः **(नाममात्रम्)** {संहिता, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषद्, शाखाः, संवादसूक्तानि (पुरुवा-उर्वशी, यम-यमी, सरमा-पणि, विश्वामित्र-नदी- कथा, मन्त्रसंख्या, ऋषि/देवता, छन्दश्च), वेदाङ्गानि (वेदपुरुषस्य परिचयः) } - ०१
- ***प्रमुखसूक्तानां विषयवस्तोः स्थूलपरिचयः –*** - ०५
  ऋग्वेदः – अग्निः (१.१), पुरुषः (१०.९०), हिरण्यगर्भः (१०.१२१), नासदीयः (१०.१२९)
  शुक्लयजुर्वेदः – शिवसंकल्पः {अध्यायः ३४, (१-६)}
  अथर्ववेदः – पृथिवी (विषयवस्तुः, ऋषि, देवता, छन्दश्च)
  प्रमुख-**उपनिषदां** विषयवस्तोः सामान्यपरिचयः प्रसिद्धमन्त्राश्च – ईश, कठ, केन, तैत्तिरीय - ०३

(ख.) दर्शनशास्त्रम् -

- ***प्रमुखदर्शनानां सामान्यपरिचयः*** (चार्वाक्-जैन-बौद्ध-वेदान्त-न्याय-सांख्य-योग-वैशेषिक-मीमांसा च)- ०२
- **तर्कभाषा -** पदार्थः, कारणम्, प्रमाणम्, प्रमेयः इत्येतेषां स्थूलपरिचयः - ०१

(ग.) ***अलङ्कारशास्त्रम् –***

➢ ***अलङ्कारशास्त्रस्य स्थूलपरिचयः*** (सम्प्रदायस्य सामान्यपरिचय, प्रवर्तकाचार्यश्च) – रससम्प्रदायः, अलङ्कारसम्प्रदायः, रीतिसम्प्रदायः, ध्वनिसम्प्रदायः, वक्रोक्तिसम्प्रदायः, औचित्यसम्प्रदायः - ०१

➢ ***काव्यलक्षणं / काव्यस्वरूपम्*** – साहित्यदर्पणः, काव्यप्रकाशः, ध्वन्यालोकः, रसगंगाधरः ०१

➢ ***काव्यभेदाः*** - साहित्यदर्पणः, काव्यप्रकाशः, रसगंगाधरः ०१

➢ ***काव्यप्रयोजनानि, काव्यहेतवः*** (काव्यप्रकाशानुसारम्) ०१

➢ नाट्यशास्त्रस्य रसाध्यायस्य **सङ्ग्रहस्य** परिचयः ०३

➢ ***छन्दपरिचयः*** – आर्या, अनुष्टुप, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति, वसन्ततिलका, वंशस्थ, द्रुतविसम्बितम्, शालिनी, मालिनी, शिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा। ०६

(घ.) **संस्कृतसाहित्यम् -**

➢ ***कवीनां कविकृतीनाञ्च सामान्यपरिचयः*** (कविः, कृतयः नाटकानि वा) – भासः, कालिदासः, शूद्रकः, भारविः, भवभूतिः, माघः, हर्षः, विशाखदत्तः, दण्डी, भट्टनारायणः, बिल्हण - १०

➢ ***संस्कृतकाव्यस्य सामान्यपरिचयः*** (स्वरूपम्, कथावस्तुः, प्रथमसर्गस्य प्रसिद्धसूक्तयः) – किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम्, रघुवंशम्, नैषधीयचरितम् - ०१

➢ ***संस्कृतनाटकस्य सामान्यपरिचयः*** (स्वरूपम्, कथावस्तुः, प्रसिद्धसूक्तयः) – स्वप्नवासवदत्तम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, उत्तररामचरितम्। - ०१

(ङ.) **आर्षसाहित्यं पौराणिकसाहित्यञ्च –**

➢ ***महापुराणस्य लक्षणम्, महापुराणानाम्, उपपुराणानाञ्च*** – स्थूलपरिचयः **(नाममात्रम्)** ०१

➢ ***महाभारतस्य रामायणस्य*** स्वरूपस्य सामान्यपरिचयः ०२

निर्धारितग्रन्थौ -

1. **संस्कृत दीपशिखा** – डॉ० विवेक शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
2. **तर्कभाषा** (हिन्दी-व्याख्योपेता) – डॉ० विवेक शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

सहायकग्रन्थाः

1. आचार्य बलदेव उपाध्यायः, संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ।
2. उमाशङ्करशर्मा ऋषि, संस्कृत साहित्य का इतिहास, चौखम्बा भारतीय अकेडमी, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-09	**"क" भागः**	1
10-12	**"ख" भागः**	1, 2
13-25	**"ग" भागः**	1
26-37	**"घ" भागः**	1
38-40	**"ङ" भागः**	1

वेदः दर्शनञ्च - 2 (Veda & Philosophy-2)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः – SKT 439 **क्रेडिट – 4**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - वेदः दर्शनञ्च - 2 (Veda & Philosophy - 2)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – वेददर्शनयोः अन्तर्गतं मीमांसादर्शनस्य प्रकरणग्रन्थस्य अर्थसंग्रहस्य अध्ययनं कारिष्यते। अध्ययनेन यज्ञमन्त्रार्थवेदभाष्यमीमांसानां परम्पराज्ञानं च भविष्यति । छात्राः अग्न्याधाने श्रौताग्नीनाम् आधानविधिं पाठिष्यन्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - वेददर्शनयोः अन्तर्गतम् अर्थसंग्रहस्य अध्ययनेन यज्ञविधेः, मन्त्रार्थस्य, मींमासापरम्परायाः ज्ञानं च भविष्यति । अग्न्याधानाध्यनेन श्रौताग्नीनां परिचयः, श्रौतयागावगमने च सरलता भविष्यति । । प्राचीनभारतीयदार्शनिकज्ञानपरम्परायाः परिचयो भविष्यति।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**(पूर्णाङ्काः - 200)**
(क)	माध्यमिकी परीक्षा –	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा –	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - वेदः दर्शनञ्च - 2 (Veda & Philosophy - 2) **SKT439**

(सैद्धान्तिकम् 60% प्रायोगिकम् 40%)

अन्वितिसंख्या	**विषयः**	**अङ्काः**
(क.)	अर्थसंग्रहः (आरम्भात् समाख्यानिरूपणं यावत्)	80%
(ख.)	अग्न्याधानम् (अग्न्याधेयम्, गार्हपत्याधानम्, दक्षिणाग्न्याधानम्, सभ्यावसथ्ययोरग्न्योराधानम्- यज्ञतत्त्वप्रकाशः)	20%

निर्धारितग्रन्थाः-

1. अर्थसंग्रहः – श्री लौगाक्षिभास्करः,डॉ. कामेश्वरनाथमिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
2. यज्ञतत्त्वप्रकाशः – श्रीचिन्नस्वामिशास्त्री, मद्रास ला जर्नल प्रैस।

सहायकग्रन्थाः

अर्थसंग्रहः – राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानम्।

कात्यायनश्रौतसूत्रम् - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-15	आरम्भात् विनियोगविधिं यावत्	1
16-32	विनियोगविधितः समाख्यानिरूपणं यावत्	1
33-40	अग्न्याधानादिकम्	2

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः –SKT-438

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – ज्योतिषम् – 3 (Astrology - 03)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – छात्राः कुण्डलीनिर्माणेन मेलापकेन प्रश्नविद्यया च परिचिताः भविष्यन्ति। अत्र एतेषां सामान्यपरिचयः प्रदास्यते।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलानि -

1. सामान्येन कुण्डलीनिर्माणस्य परिज्ञानम्।
2. मेलापकविचारे प्रश्नादिज्ञानस्य आवश्यकतावगमः।
3. विंशोत्तरीयोगिन्यादिदशानां सामान्यबोधः ।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, परियोजनायाः / व्यावहारिककार्यस्य / अनुशिक्षणस्य / शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

पूर्णाङ्काः - 200

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

- ☐ **माध्यमिकी परीक्षा– 20%**
- ☐ **सत्रान्तपरीक्षा- 60%**
- ☐ **सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%**

ज्योतिषम् – 3 (Astrology - 03)

☐ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	होराविभागः
१.	घट्यादिकालज्ञानम्	(०१)
२.	इष्टकालसाधनम्	(०२)
३.	लग्नसाधनम्	(०२)

४. भावसाधनम् (०२)

५. ग्रहस्पष्टीकरणम् (०४)

६. षड्वर्गसाधनम् (०६)

७. चलितकुण्डलीनिर्माणम् (०२)

८. विंशोत्तरीदशासाधनम् (०२)

९. अष्टोत्तरीदशासाधनम् (०२)

१०. योगिनीदशासाधनम् (०२)

११. मेलापकविचारः (१०)

१२. प्रश्नविद्या (०५)

निर्धारितग्रन्थौ-

1.भारतीयकुण्डलीविज्ञान, मीठालाल हिम्मतराम ओझा, भारतीय विद्या प्रकाशन,दिल्ली

2.भारतीय ज्योतिष, डा. नेमिचन्द्रशास्त्री, भारतीयज्ञानपीठ,नयी दिल्ली

सन्दर्भग्रन्थः-

मानसागरी, खेमराज श्रीकृष्णदास

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयाः	निर्धारितपुस्तकानि
1-3	घट्यादिकालज्ञानम्, इष्टकालसाधनम्	भारतीय ज्योतिष
4-19	लग्नसाधनम्, भावसाधनम् ,ग्रहस्पष्टीकरणम् षड्वर्गसाधनम् , चलितकुण्डलीनिर्माणम्	भारतीय कुण्डली विज्ञान
20-40	विंशोत्तरीदशासाधनम् अष्टोत्तरीदशासाधनम्, योगिनीदशासाधनम् , मेलापकविचारः प्रश्नविद्या	भारतीय ज्योतिष

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT- 472
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - भारतीय ज्ञान प्रणाली (2)
श्रेयाङ्काः - 02

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि - छात्रेभ्यः संस्कृतवाङ्मये स्थितस्य प्राचीनज्ञानस्य परम्परायाः प्रथानां च परिचयप्रदानम् । राष्ट्रस्य सम्यक् संस्कृतज्ञानस्य इतिहासविषये समृद्धसंस्कृतिविषये छात्रेषु सक्रियता भविष्यति । संस्कृतज्ञानस्य परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् च अवबोधनम् । भारतीयज्ञानस्य आधुनिकवैज्ञानिकप्रतिमानस्य च व्यावहारिकपक्षे परिवर्तनम् । भारतीयज्ञानपरम्परायाम् अनुसन्धानार्थं गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - अस्य पाठ्यक्रमस्य समाप्तेः अनन्तरं छात्रेषु संस्कृतवाङ्मये स्थितस्य भारतीयपारम्परिकज्ञानस्य प्रथायाश्च विषये तथा च भारतस्य परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् विषये एका समग्रा अन्तर्दृष्टिः प्राप्ता भविष्यति । अनुसन्धानसमये दृष्टे व्यापकता, भारतीयात्मिका मौलिकता, स्पष्टता प्रामाणिकता, पाण्डुलेखानाम् अन्वेषणे विश्लेषणे च रुचिः, भारतीयज्ञानपरम्पराम् आश्रित्य अन्तर्वैषयिकशोधकार्ये प्रवृत्तिः च भविष्यति ।

श्रेयाङ्काः :04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति ।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**(पूर्णाङ्काः - 200)**
(क) माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - भारतीय ज्ञान प्रणाली (2)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT- श्रेयाङ्काः - 02

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	प्रतिशतम्

अन्विति -1: वेदशास्त्र-परम्परा (संक्षेपेण) 25%

क. वेदाः, शाखाः, भाष्यकाराः

ख. ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदः

अन्विति -1: उपवेदशास्त्र-परम्परा (संक्षेपेण) 25%

क. **आयुर्वेदशास्त्रपरम्परा**- अष्टाङ्गायुर्वेदः (शल्य-शालाक्य-काय-भूतविद्या-कौमारभृत्य-अगद-रसायन-वाजीकरणानि), वृक्षायुर्वेदः, पशुपक्षि-आयुर्वेदः

ख. **धनुर्वेदशास्त्रपरम्परा** – (शस्त्रास्त्रप्रयोगशास्त्रम्)

ग. **गन्धर्ववेदशास्त्रपरम्परा** – (संगीत-नृत्य-वादनानि)

घ. **अर्थवेदशास्त्रपरम्परा** – (अर्थशास्त्रम्, राजनीतिशास्त्रम्) अथवा स्थापत्यवेदशास्त्रपरम्परा – (वास्तुशास्त्रम्)

अन्विति -111: वेदाङ्गशास्त्र-परम्परा (संक्षेपेण) 25%

क. **शिक्षाशास्त्रपरम्परा** – प्रातिशाख्यग्रन्थाः, शिक्षाग्रन्थाः

ख. **व्याकरणशास्त्र-परम्परा** – आदिवैयाकरणाः,पाणिनिपूर्ववर्ति- वैयाकरणाः, पाणिनीय-वैयाकरणाः, पाणिन्युत्तरकालिकवैयाकरणाः, आधुनिकभाषाविज्ञानम्

ग. **निरुक्तशास्त्र-परम्परा** – निघण्टुः (कोशाः अपि), निरुक्तम्

घ. **छन्दशास्त्र-परम्परा** – वैदिकी, लौकिकी

ङ. **ज्यौतिषशास्त्र-परम्परा** – वैदिकम् – ऋग्ज्योतिषम्, यजुर्ज्योतिषम्, अथर्वज्योतिषम्
लौकिकम् - त्रयः स्कन्धाः – सिद्धान्त (खगोलशास्त्रम् अपि)-संहिता-होरा (फलितम् अपि)

च. **कल्पशास्त्र-परम्परा** – श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम्, शुल्बसूत्रम्(अङ्कगणितम्, रेखागणितम्, बीजगणितम् अपि), धर्मसूत्रम् (धर्मशास्त्राणि, स्मृतयः, पुराणानि, नीतिग्रन्थाः अपि)

अन्विति -1V: वेद-उपाङ्गशास्त्र-परम्परा (संक्षेपेण) 25%

क. **सांख्यशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ख. **योगशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ग. **न्यायशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

घ. **वैशेषिकशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ङ. **मीमांसाशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

च. **वेदान्तशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

तुलनार्थम् - नास्तिकदर्शन-परम्परा – जैनदर्शनम्, बौद्धदर्शनम्, चार्वाकदर्शनम्

पाश्चात्त्यदर्शनपरम्परा –

अन्विति -1V: विकीर्णशास्त्र-परम्परा (प्राध्यापकः अधोलिखितानाम् एतादृशानां शास्त्रपरम्पराणां विषये संक्षेपेण कक्ष्यायां चर्चयेत्)

क. नाट्यशास्त्र-परम्परा
ख. शिल्पशास्त्र-परम्परा
ग. पाकशास्त्र-परम्परा
घ. कामशास्त्र-परम्परा
ङ. चतुष्षष्ठीकलाशास्त्र-परम्परा
च. मूर्ति-चित्रशास्त्र-परम्परा
छ. रसायनशास्त्र-परम्परा
ज. इतिहासशास्त्र-परम्परा – राजतरङ्गिणी, रामायणं, महाभारतम्

इत्यादयः

❖ निर्धारितग्रन्थाः

- वैदिक साहित्य का इतिहास, प्रो. पारसनाथ द्विवेदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् , वाराणसी
- संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, बलदेव उपाध्यायः, शारदा मन्दिर, काशी,वाराणसी,
- दर्शनशास्त्र का अन्तरङ्ग इतिहास, राकेश शास्त्री, चौखम्बा ओरिन्टालिया, दिल्ली

❖ सहायकग्रन्थाः

- संस्कृत साहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् , वाराणसी
- ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्यायः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् वाराणसी,
- भारतीय दर्शन, जगदीश शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्स, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यान-संख्या	**व्याख्यानविषयः**
1-04	**वेदशास्त्र-परम्परा** वेदाः, शाखाः, भाष्यकाराः, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदः
05-08	**उपवेदशास्त्र-परम्परा** आयुर्वेदशास्त्रपरम्परा, धनुर्वेदशास्त्रपरम्परा, गन्धर्ववेदशास्त्रपरम्परा, अर्थवेदशास्त्रपरम्परा अथवा स्थापत्यवेदशास्त्रपरम्परा
09-12	**वेदाङ्गशास्त्र-परम्परा** शिक्षाशास्त्रपरम्परा, व्याकरणशास्त्र-परम्परा, निरुक्तशास्त्र-परम्परा, छन्दशास्त्र-परम्परा, ज्यौतिषशास्त्र-परम्परा, कल्पशास्त्र-परम्परा
13-16	**वेद-उपाङ्गशास्त्र-परम्परा** सांख्यशास्त्र-परम्परा, योगशास्त्र-परम्परा, न्यायशास्त्र-परम्परा, वैशेषिकशास्त्र-परम्परा, मीमांसाशास्त्र-परम्परा, वेदान्तशास्त्र-परम्परा, नास्तिकदर्शन-परम्परा – जैनदर्शनम्, बौद्धदर्शनम्, चार्वाकदर्शनम्, पाश्चात्यदर्शनपरम्परा
17-20	**विकीर्णशास्त्र-परम्परा** नाट्यशास्त्र-परम्परा, शिल्पशास्त्र-परम्परा, पाकशास्त्र-परम्परा, कामशास्त्र-परम्परा, चतुष्षष्ठीकलाशास्त्र-परम्परा, मूर्ति-चित्रशास्त्र-परम्परा, रसायनशास्त्र-परम्परा, इतिहासशास्त्र-परम्परा – राजतरङ्गिणी, रामायणं, महाभारतम्

संस्कृतविभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः
Central University of Himachal Pradesh

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT-473
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - योगाध्ययनम् अभ्यासश्च
श्रेयाङ्काः - 02

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् - छात्रः प्राचीनभारतीयपरम्परायाः प्राचीनयोगपद्धत्याः च परिचितः भवेत् तथा च स्वजीवने योगम् आश्रित्य स्वस्थजीवनं जीवेत्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

- छात्रस्य योगदर्शनस्य यौगिकाभ्यासानां मौलिकज्ञानं भविष्यति।
- छात्रः योगाभ्यासाय शारीरिकरूपेण मानसिकरूपेण च सज्जः भविष्यति।
- छात्रः आसनानां प्राणायामाणां च व्यावहारिकज्ञानेन परिचितः भविष्यति।
- छात्रः योगाभ्यासं दैनिकजीवने संयोजयितुं सक्षमः भविष्यति।
- छात्रस्य मनसि योगस्य प्रचाराय प्रसाराय च रुचिः उत्पन्ना भविष्यति।

श्रेयाङ्काः :02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः	**(पूर्णाङ्काः - 200)**
(क) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	: 20% (आन्तरिकमूल्याङ्कने छात्रेभ्यः योगस्य प्रचार-प्रसारसम्बन्धिनि अभ्यास-सम्बन्धिनि च कार्याणि दातुं शक्यन्ते येषां प्रमाणीकरणं चलचित्रमाध्यमेन (वीडियो क्लिप) अथवा छायाचित्र-माध्यमेन कर्तुं शक्येत)
(ख) मध्यावधि परीक्षा	: 20% (लिखितपरीक्षा सैद्धान्तिकी)
(ग) सत्रान्तपरीक्षा	: 60% (प्रायोगिकी – आसन-प्राणायाम-मुद्रादीनां प्रदर्शनात्मिकी परीक्षा तथा विषयज्ञानस्य मौखिकी परीक्षा आन्तरिकविशेषज्ञैः (विश्वविद्यालयस्य) अथवा बाह्यविशेषज्ञैः कारयितुं शक्यते)

संस्कृतविभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः
Central University of Himachal Pradesh

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - योगाध्ययनम् अभ्यासश्च
पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT-473 श्रेयाङ्काः - 02
(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या **विषयः** **प्रतिशतम्**

अन्विति -1: योगपरिचयः **20%**

- भारतीयजीवनपद्धतिः - चतुराश्रमाः, आहारः, विहारः, आचारः विचारः च
- स्वास्थ्यस्य परिभाषा (आयुर्वेदस्य विश्वस्वास्थ्य-संघटनस्य च), त्रिदोषस्य स्वास्थ्यस्य च महत्त्वम्
- योगस्य उद्गमः, अर्थः परिभाषा उद्देश्यम् च

अन्विति -11: योगस्य मूलसिद्धान्ताः **20%**

- पातञ्जलयोगदर्शनम् - चित्तवृत्तयः, चित्तवृत्तीनां निरोधोपायाः, अष्टाङ्गयोगः, क्रियायोगः
- श्रीमद्भगवद्गीतायाः आधारेण सामान्यपरिचयः - स्थितप्रज्ञलक्षणम्, कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः आदयः

अन्विति -111: योगिनां जीवनपरिचयः योगस्य आधुनिकसंस्थानानि च **20%**

- महर्षिपतञ्जलिः, स्वामिविवेकानन्दः, योगानन्दपरमहंसः, वी०के०एस०अयङ्गरः आदयः
- योगस्य क्षेत्रे संस्थानानां योगदानम् : स्वामिविवेकानन्दयोग-अनुसन्धानसंस्थानम्, मोराजीदेसाई-राष्ट्रिययोगसंस्थानम्, पतञ्जलियोगपीठम् आदिनि

अन्विति -1V: प्रायोगिकः योगपरिचयः **20%**

- सूक्ष्मव्यायामाः विशेषतः गुल्फ-जानु-नितम्बसन्धि-स्कन्ध-ग्रीवा-आदीनाम्
- सूर्यनमस्कारः, उष्णव्यायामः, ध्यानयोगः
- आसनानि-
    - उपविश्य करणीयानि आसनानि - पद्मासनं, वज्रासनं, उष्ट्रासनं, शशाकासनं, मत्स्यासनं, मण्डूकासनम् इत्यादीनि)
    - अधिशीय करणीयानि आसनानि -
        - उदरशयेन करणीयानि आसनानि - भुजङ्गासनं, मकरासनं, शलभासनम्
        - पृष्ठशयेन करणीयानि आसनानि - पवनमुक्तासनं, नौकासनं, हलासनं, कर्णपीडासनं, सेतुबन्धासनं, शवासनम्
    - उत्थाय करणीयानि आसनानि - ताडासनं, उत्कटासनं, कटिचक्रासनं, ध्रुवासनं, वृक्षासनं, वीरभद्रासनं, नटराजासनं, त्रिकोणासनम्
- प्राणायामः - भस्त्रिका, उज्जायी, अनुलोम-विलोमौ, पूरक-रेचकौ, आभ्यन्तर-बाह्यकुम्भकौ, उद्गीथः, भ्रामरी इत्यादयः।
- रोगानुसारं योगचिकित्सा, मर्मचिकित्सा (एक्यूप्रेशर), मुद्राचिकित्सा, विपश्यना आदयः

अन्विति -V: योगः समाजश्च **20%**

- अन्ताराष्ट्रिययोगदिवसः -
    - परिचयः महत्त्वं च
    - कार्यक्रमार्थं योजना, आयोजनं सहभागिता च
- समाजे योगशिविरस्य आयोजनं तस्मिन् सामाजिकी सहभागिता
    - शिविरस्य उद्देश्यम् -
        - समाजे योगमहत्त्वस्य प्रचारप्रसार-करणम्
        - परियोजना (प्रोजेक्ट)

❖ निर्धारितग्रन्थाः

- ➤ पातञ्जल योगदर्शनम् (हिन्दी भाष्य सहित), विक्रमी संवत् 2067, गीता प्रेस गोरखपुर, उ० प्र०
- ➤ हठयोग प्रदीपिका, प्रो० ज्ञान शंकर सहाय, चौखम्बा सुरभारती वाराणसी, 2021

❖ सहायकग्रन्थाः

- ➤ योग साधना एवं योग चिकित्सा रहस्य, स्वामी रामदेव, दिव्य प्रकाशन हरिद्वार, 2004
- ➤ कल्याण का योग तत्वांक – गीता प्रेस, गोरखपुर
- ➤ प्राणायाम रहस्य – स्वामी रामदेव, दिव्य प्रकाशन हरिद्वार, 2007

व्याख्यानयोजना

व्याख्यान -संख्या	व्याख्यानविषयः
1-04	योगपरिचयः
05-08	योगस्य मूलसिद्धान्ताः
09-12	योगिनां जीवनपरिचयः योगस्य आधुनिकसंस्थानानि च
13-16	प्रायोगिकः योगपरिचयः
17-20	योगः समाजश्च

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

पाठ्यक्रम कोड : (विभाग द्वारा दिया जायेगा) SKT 473

पाठ्यक्रम नाम : योग अध्ययन एवं अभ्यास

श्रेयाङ्क : 2

(50% **सैद्धांतिक** + 50% **प्रायोगिक**)

श्रेयाङ्क - एक क्रेडिट का व्याख्यान संघटित - कक्षा गतिविधि एवं वैयक्तिक सम्पर्क के लिये 10 घंटेप्रयोगशाला / व्यावहारिक कार्य / अनुशिक्षण / शिक्षक नियन्त्रित गतिविधियाँ 5 घंटे, अन्य कार्य यथा व्यक्तिगत कार्य, सामूहिक कार्य, वैकल्पिक कार्य, पुस्तकालय समीक्षा, शोध, कार्यशाला इत्यादि 15 घंटे रहेगा।

पाठयक्रम के उद्देश्य – छात्र प्राचीन भारतीय परम्परा एवं प्राचीन योग पद्धति से परिचित हो पायें और योग को अपने जीवन में मे अपनाकर स्वस्थ जीवन जियें।

अधिगम के प्रतिफल:

- योग दर्शन एवं अभ्यास का मौलिक ज्ञान।
- छात्र योगाभ्यास के लिए शारीरिक और मानसिक रूप से तैयार होंगे।
- आसन एवं प्राणायाम के व्यावहारिक ज्ञान से छात्र परिचित होंगे।
- दैनिक जीवन में योगाभ्यास को सम्मिलित करने में सक्षम बनेंगे।
- छात्रों के मन में योग के प्रचार-प्रसार के लिए रुचि उत्पन्न होगी।

उपस्थिति की अनिवार्यता - पाठ्य विषय की पूर्णतया अवबोध, प्रायोगिक ज्ञान एवं अन्यविध लाभों के लिये कक्षाओं में छात्रों का उपवेशन अत्यन्त अनिवार्य है। कक्षाओं में न्यूनतम 70% उपस्थिति न होने पर छात्रों को परीक्षा में बैठने के अवसर को निरस्त कर दिया जायेगा।

मूल्यांकन प्रकार :

- **आंतरिक मूल्याङ्कन** : 20% (आन्तरिक मूल्याङ्कन में छात्रों को योग प्रचार - प्रसार एवं अभ्यास सम्बन्धी कार्य दिया जा सकता है जो कि वीडियो क्लिप अथवा छायाचित्रों से प्रमाणित किया जा सके)
- **मध्यावधि परीक्षा** : 20% (लिखित परीक्षा सैद्धान्तिक)
- **अंतिम अवधि परीक्षा** : 60% (प्रायोगिक – आसन, प्राणायाम, मुद्रा – प्रदर्शनात्मक परीक्षा तथा विषय ज्ञान की मौखिक परीक्षा। विश्वविद्यालय के आन्तरिक विशेषज्ञ अथवा बाह्य विशेषज्ञ द्वारा करवाया जा सकता है)

पाठ्यक्रम विषयवस्तु :

इकाई 1: योग परिचय

- भारतीय जीवन पद्धति (चतुराश्रम, आहार - विहार, आचार-विचार)
- स्वास्थ्य : परिभाषा (आयुर्वेद एवं विश्व स्वास्थ्य संगठन), त्रिदोष एवं स्वास्थ्य का महत्व
- योग: उद्गम, अर्थ, परिभाषा एवं उद्देश्य

इकाई 2: योग के मूल सिद्धांत

- पतंजलि योग दर्शन : चित्तवृति, चित्तवृतियों के निरोध के उपाय,अष्टांग योग, क्रिया योग
- श्रीमद्भगवद्गीता के आधार पर सामान्य परिचय : स्थित प्रज्ञ, कर्मयोग, ज्ञान योग, भक्ति योग

इकाई 3 : योगियों का जीवन परिचय एवं योग के आधुनिक संस्थान

- महर्षि पतंजलि, स्वामी विवेकानंद, योगानन्द परमहंस, बी० के० एस० अयंगर
- योग के क्षेत्र में संस्थानों का योगदान : स्वामी विवेकानन्द योग अनुसंधान संस्थान, मोरारजी देसाई राष्ट्रीय योग संस्थान, पतंजलि योग पीठ

इकाई 4: प्रायोगिक योग परिचय

- सूक्ष्म व्यायाम विशेषतः टखना, घुटना, नितंभ जोड़, स्कन्द, ग्रीवा
- सूर्य नमस्कार एवं व्यायाम योग
- आसन-
  - बैठकर किये जाने वाले आसन (पद्मासन, वज्रासन, उष्ट्रासन, शशांकासन, मत्स्यासन, मंडूकासन इत्यादि)
  - लेटकर किये जाने वाले आसन
    - पेट के बल किये जाने वाले आसन - भुजंगासन, मकरासन, शलभासन)
    - पीठ के बल किये जाने वाले आसन - पवनमुक्तासन, नौकासन, हलासन, कर्णपीड़ासन, सेतुबंधासन, शवासन
  - खड़े होकर किये जाने वाले आसन - ताड़ासन, उत्कटासन, कटिचक्रासन, ध्रुवासन, वृक्षासन, वीरभद्रासन, नटराजासन, त्रिकोणासन
- प्राणायाम : भस्त्रिका, उज्जाई, अनुलोम-विलोम, पूरक-रेचक-कुम्भक, उद्गीथ इत्यादि।
- रोगानुसार योग चिकित्सा, एक्यूप्रेशर, मुद्रा चिकित्सा, विपश्यना

इकाई 5 : योग और समाज

- अन्तर्राष्ट्रीय योग दिवस:
  - परिचय एवं महत्व
  - कार्यक्रम के लिए योजना, आयोजन एवं सहभागिता
- समाज में योग शिविर का आयोजन एवं उसमें सामाजिक सहभागिता
  - शिविर के उद्देश्य:
    - समाज में योग के महत्व का प्रचार-प्रसार करना
    - परियोजना (प्रोजेक्ट)

निर्धारित ग्रन्थ :

१. योगदर्शनम् (हिंदी भाष्य सहित), पतञ्जलिः विक्रमी संवत् 2067, गीता प्रेस गोरखपुर, उ० प्र०

२. हठ योग प्रदीपिका, प्रो० ज्ञान शंकर सहाय, चौखम्बा सुरभारती वाराणसी, 2021

सन्दर्भ ग्रन्थ -

१. योग साधना एवं योग चिकित्सा रहस्य, स्वामी रामदेव, दिव्य प्रकाशन हरिद्वार, 2004

२. कल्याण का योग तत्वांक - गीता प्रेस, गोरखपुर

३. प्राणायाम रहस्य - स्वामी रामदेव, दिव्य प्रकाशन हरिद्वार, 2007

SKT 487 (विभागीय कूट) ANNEXURE-I

Course Code	CEP 101
Course Name	Cultural Exchange (National Integration)
Course Coordinator	
Credits Equivalent	4 Credits
Course Objectives	Cultural Exchange fosters an environment where students support each other in understanding diverse Indian cultural perspectives, fostering enduring connections, and promoting national integration. It serves as a potent means to cultivate respect, tolerance, and empathy among individuals from varying backgrounds, while also facilitating profound self-awareness and insight into the people around them. Moreover, it promotes dialogue and collaboration, contributing to the building of inclusive and harmonious communities. The course is designed to; • Understand the concept of culture and its various dimensions. • Sensitize students towards the various aspects of culture, especially in the Indian context. • Develop orientation for the preservation and promotion of Indian culture. • Trained students to preserve the Indian culture through various methods and techniques. • Expose students to different cultural aspects through cultural exchange programs. •
Course Outcome (Cos)	CO_1 (KN): Equip the students with knowledge about culture and its aspects. CO_2 (UN): Learn techniques such as observing, recording and communicating the specific cultural dimension to preserve the Indian Culture. CO_3 (PR): Students would be able to get practical and real-life exposure to rich Indian Culture. CO_4 (SR): Development of a sense of social responsibility toward the preservation and promotion of Indian Culture.

Evaluation Criteria	1. Continuous Internal Assessment: 20% 2. Mid-Term Evaluation/Examination: 20% 3. End Term Evaluation: 60% *(Evaluation criteria and detailed guidelines are given below)*
Duration	The duration of the Cultural Exchange (National Integration) Course would be 15-20 weeks.

Course Code: CEP 101- Cultural Exchange (National Integration)														
	Program Outcomes/Program Specific Outcomes													
CO	PO_1	PO_2	PO_3	PO_4	PO_5	PO_6	PO_7	PSO_8	PSO_1	PSO_2	PSO_3	PSO_4	PSO_5	PSO
CO_1														
CO_2														
CO_3														
CO_4														

Unit	Course Contents	Hours
I	**Concept of Culture** • Traditional and Modern Concepts of Culture • Notions of Culture • Traditional, anthropological, archaeological, and Sociological understanding of Culture • Elements of Culture	08
II	**Knowing the Rich Indian Culture** • The concept of Indianness and value system • Relation between culture and civilization • Historiography and approaches to the study of Indian Culture • Stereotypes, Objectivity and Bias, Imperialist, Nationalist, Marxist and Subaltern • Heritage of India and the world's debt to Indian Culture. **Collaborative Learning: Sharing own culture with other students**	08

Evaluation Criteria

1. **Continuous Internal Assessment: 20% (40 Marks)**

   This comprises the following components:

   A: Faculty Mentor's Assessment-50% (20 Marks)

   - Mentor would assess the students on cultural aspects like language, attire, food, music
   - Participation in local cultural events

   B: Participation in Cultural Exchange Assignment/Program- 50% (20 Marks)

2. **Mid-Term Evaluation/ Examination: 20% (40 Marks)**

   This comprises of the following two components:

   A: Mid-Term Examination: (20 Marks)

   B: Mid-Term Evaluation: (20 Marks)

   The evaluation is based on the following criteria:

   - Justification for selection of a cultural aspect to be promoted (5 Marks)
   - Basic understanding of the selected cultural aspect (5 Marks)
   - Plan of action to promote the selected cultural aspect. (10 Marks)

Note:- 1. Students have to select at least one aspect of culture from the given list or any aspect of culture.
2. The mid-term evaluation shall be done by the concerned mentor allotted by the Head of the Department.

3. **End-Term Evaluation (Practical): 60% (120 Marks)**

Cultural exchange is a broad concept that can encompass various aspects of cultural learning and understanding. However, the following may be considered for the **End-term report** and Presentation:

This comprises the following components:

A: Report on a selected aspect of Culture Exchange:-50% (60 Marks)

- Students shall submit a written report of the selected aspect of Culture with images etc.

B: Presentation on the selected aspect of Cultural Exchange: 50% (60 Marks)

- Students shall present their work in the form of PowerPoint presentation, images, artistic work, documentary etc., where he/she shall be adjudged for their understanding/experience, presentation skill and quality of the cultural exchange activity undertaken.

Note: The evaluation of the report and presentation on cultural aspects shall be done by a Departmental Committee constituted by the Head of the Department.

Details of Cultural aspects:

Cultural exchange is a broad concept that can encompass various aspects of cultural learning and understanding. However, the following may be considered for the Mid-term evaluation & **End-term report** and Presentation:

- **Cultural History:** Understanding the historical context of different cultures, including significant events, traditions, and practices.
- **Language Learning:** Basic language lessons to facilitate communication and understanding between participants from different cultural backgrounds.
- **Cultural Customs and Traditions:** Exploring the customs, traditions, rituals, and celebrations of various cultures.
- **Arts and Literature:** Studying literature, music, dance, visual arts, and other forms of cultural expression from different cultures.
- **Cuisine and Culinary Traditions:** Exploring the food, cooking techniques, and culinary traditions of different cultures through cooking workshops or food tastings.
- **Social Norms and Etiquette:** Learning about social norms, etiquette, gestures, and taboos (prohibition) in different cultures to promote respectful interactions.
- **Religious and Spiritual Practices:** Understanding different religions and spiritual traditions' beliefs, values, and practices.
- **Interpersonal Communication and Cross-Cultural Communication Skills:** Developing effective communication strategies for interacting with individuals from diverse cultural backgrounds.
- **Field Trips and Cultural Immersion Experiences:** Organizing visits to cultural landmarks, museums, festivals, and community events to immerse students in the local culture.
- **Reflection and Dialogue:** Providing opportunities for students to reflect on

their cultural experiences, share insights, and engage in meaningful dialogue about cultural diversity.

- These components can vary depending on the needs and interests of mentor-mentees and the support available from the university.

Note: The above list is a suggestive one for helping students select any aspect(s) for earning the cultural exchange credits. Students may also select any other aspect that is related to the culture.

Guidelines for the Students:

- Student(s) shall complete the course of cultural knowledge, preservation, promotion, and exchange programme under the constant supervision and guidance of the Faculty Mentor within 15-20 weeks.
- Student(s) has to identify at least one aspect of culture exchange to earn the 04 credits of the cultural exchange program.
- Student(s) **may take individually** or **in groups** the cultural exchange assignment to develop an understanding of selected components of culture and further may promote that aspect of culture.
- Student(s) has to submit proof of the cultural exchange assignment in the form of a written report and present the same in the form of images, documentary, video clips, PowerPoint presentation, etc.
- To earn the credits successfully, a student has to complete all the components of the evaluation criteria.
- Student(s) individually or in groups may **organize events, campaigns, and exhibitions** to promote the cultural aspects covered by different students.
- The cover page of the report shall be as per the (annexure-I).

Central University of Himachal Pradesh
(Established under Central Universities Act 2009)
PO Box: 21, Dharamshala, District Kangra, Himachal Pradesh-176215

(Annexure-I)

(Title ....)

(Example: Folk Dance of District Chamba)

A Cultural Exchange (National Integration) Report

Submitted

For the Partial Fulfillment of

Bachelor of ....

to

The Department ....(Name of the Department)

School of ....

Under the Mentorship of

Name of the Mentor.......................

By

Name of the Students ....

Registration No: (............................)

Academic Session (...........)

Central University of Himachal Pradesh, Dharamshala, Kangra H.P.

Prof. Nirupama Singh
Member

Dr. Inder Singh Thakur
Member

Dr. Dalip S. Verma
Member

Dr. Chaman Lal
Member

Dr. Harish Kumar
Member

Prof. Yogendra Kumar
Chairman
Committee, Cultural Exchange Course

पाठ्यक्रमस्य नाम	SKT-487 सांस्कृतिकविनिमयः (राष्ट्रियम् एकीकरणम्)
पाठ्यक्रमसमन्वयकः	
श्रेयाङ्कसमकक्षता	4 श्रेयाङ्काः
पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि	सांस्कृतिकविनिमयः एकं वातावरणं पोषयति यत्र छात्राः विविधभारतीयसांस्कृतिकदृष्टिकोणान् अवगन्तुं, स्थायिसम्बन्धान् पोषयितुं, राष्ट्रियैकतां पोषयितुं च परस्परं समर्थनं कुर्वन्ति। अयं पाठ्यक्रमः विविधपृष्ठभूमियुक्तजनेषु सम्मान-सहिष्णुता- सहानुभूतिनिर्माणस्य शक्तिशालिसाधनरूपेण, तथैव तेषां परितः स्थितेषु जनेषु अपि गहनतराम् आत्मजागरूकतां, अन्तर्दृष्टिं च सुलभां करोति । अपि च, संवादं सहकार्यं च वर्धयित्वा समावेशिनां सौहार्दपूर्णानां समुदायानां निर्माणे योगदानं ददाति । पाठ्यक्रमः परिकल्पितः अस्ति- • संस्कृतेः अवधारणां तस्याः विविधान् आयामान् च अवगन्तुम् । • विशेषतः भारतीयसन्दर्भे संस्कृतेः विभिन्नपक्षेषु छात्रान् संवेदनशीलान् कर्तुम् । • भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं प्रवर्धनं च प्रति अभिमुखीकरणं विकासयितुम् । • छात्रान् विविधविधिभिः प्रविधिभिश्च भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणार्थं प्रशिक्षयितुम् । • सांस्कृतिकविनिमयकार्यक्रमद्वारा छात्रान् विविधसांस्कृतिकपक्षैः सह परिचितान् कर्तुम् ।
पाठ्यक्रमपरिणामाः	1.छात्राणां संस्कृतिविषये तस्याः पक्षेषु च ज्ञानेन सुसज्जता । 2.भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणार्थं विशिष्टसांस्कृतिकायामस्य अवलोकनम्, अभिलेखनम्,संप्रेषणं च इत्यादीनां प्रविधीनां ज्ञानम् । 3.छात्राणां समृद्धभारतीयसंस्कृतेः व्यावहारिकः वास्तविकजीवनानुभवश्च भविष्यति। 4.भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं प्रवर्धनं च प्रति सामाजिकदायित्वस्य भावनायाः विकासः।
मूल्याङ्कनमानदण्डाः	1. सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् : 20% 2. मध्यावधिमूल्याङ्कनम्/परीक्षा: 20% 3. सत्रान्तमूल्याङ्कनम् : 60% (मूल्याङ्कनमानदण्डाः विस्तृतमार्गदर्शिकाश्च अधः दत्ताः सन्ति)
अवधिः	सांस्कृतिकविनिमयः (राष्ट्रियम् एकीकरणम्) इति पाठ्यक्रमस्य अवधिः 15-20 सप्ताहाः भविष्यति ।

विभागः	पाठ्यक्रमस्य अन्तर्वस्तु	होराः
1.	**संस्कृतेः अवधारणा** • संस्कृतेः पारम्परिकी आधुनिकी च अवधारणाः • संस्कृतेः धारणाः • संस्कृतेः पारम्परिकं मानवशास्त्रीयं पुरातात्त्विकं समाजशास्त्रीयं च प्रज्ञानम् • संस्कृतेः तत्त्वानि	08
2.	**समृद्ध-भारतीय-संस्कृतेः ज्ञानम्** • भारतीयतायाः अवधारणा मूल्यव्यवस्था च	08

	• सभ्यतासंस्कृत्योः सम्बन्धः • इतिहासलेखनं भारतीयसंस्कृतेरध्ययनं प्रति दृष्टिकोणाश्च • रूढयः वस्तुनिष्ठता पूर्वाग्रहश्च- साम्राज्यवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी उपनिवेशवादी च • भारतस्य दायः भारतीयसंस्कृतेः विश्वं प्रति उत्तमर्णता च । **सहयोगात्मकः अधिगमः - स्वीयसंस्कृतेः अन्यच्छात्रैः सह सम्भागकरणम्**	

मूल्याङ्कनमानदण्डाः	1. **सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् : 20% (40 अङ्काः)** अस्मिन् निम्नलिखितघटकाः समाविष्टाः सन्ति- (क) मार्गदर्शकस्य मूल्याङ्कनम् - 50% (20 अङ्काः) • मार्गदर्शकः छात्राणां मूल्याङ्कनं भाषा, वेषः, भोजनं, संगीतम् इत्यादिषु सांस्कृतिकपक्षेषु करिष्यति | • स्थानीयेषु सांस्कृतिककार्यक्रमेषु सहभागिता | (ख). सांस्कृतिकविनिमयस्य निर्दिष्टकार्ये/कार्यक्रमे सहभागिता – 50% (20 अङ्काः) 2. **मध्यावधिमूल्याङ्कनम्/परीक्षाः 20% (40 अङ्काः)** अस्मिन् निम्नलिखितं घटकद्वयं भवति- (क) मध्यावधिपरीक्षा (20 अङ्काः) (ख) मध्यावधिमूल्याङ्कनम् (20 अङ्काः) मूल्याङ्कनं निम्नलिखितमापदण्डेषु आधारितं भवति- • प्रवर्धनीयस्य सांस्कृतिकपक्षस्य चयनस्य उचितता (५ अङ्काः) • चयनितसांस्कृतिकपक्षस्य मूलभूतबोधः (५ अङ्काः) • चयनितसांस्कृतिकपक्षस्य प्रचारार्थं कार्ययोजना (10 अङ्काः) टिप्पणी:- 1. छात्रैः दत्तसूचीतः संस्कृतेः न्यूनातिन्यूनम् एकः पक्षः अथवा संस्कृतेः कोऽपि पक्षः चेतव्यो भविष्यति 2. मध्यावधिमूल्याङ्कनं सम्बन्धितमार्गदर्शकेन क्रियते यस्य आवण्टनं विभागाध्यक्षेण क्रियते | 2. **सत्रान्तमूल्याङ्कनम् (व्यावहारिकम्): 60% (120 अङ्काः)** सांस्कृतिकविनिमयः एका व्यापिका अवधारणा अस्ति या सांस्कृतिकशिक्षणस्य बोधस्य च विविधान् पक्षान् समावेशयेत् तथापि सत्रान्तप्रतिवेदनस्य प्रस्तुतेश्च कृते निम्नलिखितविषये विचारः कर्तुं शक्यते | अस्मिन् निम्नलिखितघटकाः अन्तर्भवन्ति- (क) संस्कृतिविनिमयस्य चयनितपक्षे प्रतिवेदनम् – 50% (60 अङ्काः) छात्राः चित्रादिभिः सह संस्कृतेः चयनितपक्षे लिखितप्रतिवेदनं प्रस्तोष्यन्ति । (ख) सांस्कृतिकविनिमयस्य चयनितपक्षे प्रस्तुतिः : 50% (60 अङ्काः) छात्राः स्वकार्यं पावरपोइण्ट् प्रस्तुतिः, रेखाचित्रं, कलात्मकं कार्यं, वृत्तचित्रम् इत्यादिरूपेण प्रस्तुतं करिष्यन्ति यत्र तेषाम् अवगमनस्य/अनुभवस्य प्रस्तुतिकौशलस्य तथा च कृतस्य सांस्कृतिकविनिमयक्रियाकलापस्य गुणवत्तायाः आधारेण मूल्याङ्कनं भविष्यति । टिप्पणी- सांस्कृतिकपक्षेषु प्रतिवेदनस्य प्रस्तुतेश्च मूल्याङ्कनं विभागप्रमुखेन घटितया विभागीयसमित्या भविष्यति।

सांस्कृतिकपक्षाणां विवरणम्

सांस्कृतिकविनिमयः एका व्यापिका अवधारणा अस्ति या सांस्कृतिकशिक्षणस्य अवगमनस्य च विभिन्नपक्षान व्याप्तुं शक्नोति तथापि मध्यावधिमूल्याङ्कनार्थं तथा च सत्रान्ते प्रतिवेदनार्थं प्रस्तुतीकरणार्थं च निम्नलिखितविषयेषु विचारः कर्तुं शक्यते-

- **सांस्कृतिक इतिहासः**- विभिन्नसंस्कृतीनाम् ऐतिहासिकसन्दर्भस्य यत्र महत्त्वपूर्णघटनाः, परम्पराः, व्यवहाराः च समाविष्टाः स्युः ।
- **भाषाधिगमः** विभिन्नसांस्कृतिकपृष्ठभूमिकानां प्रतिभागिनां मध्ये भावसंचारस्य अवगमनस्य च सुविधायै मूलभूतभाषापाठाः।
- **सांस्कृतिकप्रथाः परम्पराश्च** विभिन्नसंस्कृतीनां प्रथानां, परम्पराणामनुष्ठानानाम् उत्सवानां च अन्वेषणम्।
- **कला साहित्यम् च**- विभिन्नसंस्कृतीनां साहित्यस्य, संगीतस्य, नृत्यस्य, दृश्यकलानां, सांस्कृतिकाभिव्यक्तेः अन्यरूपाणां च अध्ययनम् ।
- **भोजनं पाकपरम्पराश्च**- पाककार्यशालाभिः अथवा खाद्यास्वादनद्वारा विभिन्नसंस्कृतीनां खाद्यपदार्थानाम्, पाककलाप्रविधीनां, पाकपरम्पराणां च अन्वेषणम् ।
- **सामाजिकादर्शाः शिष्टाचारश्च**- आदरपूर्णपरस्परक्रियायाः प्रवर्धनार्थं विभिन्नसंस्कृतिषु सामाजिकादर्शानां, शिष्टाचाराणां, हावभावानां, वर्जनानां च ज्ञानम् ।
- **धार्मिकाध्यात्मिकप्रथाः** - विभिन्नमतानाम् आध्यात्मिकपरम्पराणां च विश्वासानां, मूल्यानां, व्यवहाराणां च अवगमनम्।
- **पारस्परिकसञ्चारः अन्तःसांस्कृतिकसञ्चारकौशलं च**- विविधसांस्कृतिकपृष्ठभूमिभिः जनैः सह संवादं कर्तुं प्रभाविसञ्चाररणनीतीः विकासयितुम् ।
- **क्षेत्रयात्राः सांस्कृतिकनिमज्जनानुभवाः च**- छात्रान् स्थानीयसंस्कृतौ निमज्जयितुं सांस्कृतिकस्थलेषु, संग्रहालयेषु, उत्सवेषु, सामुदायिककार्यक्रमेषु च भ्रमणस्य आयोजनम् ।
- **चिन्तनं संवादः च**- छात्राणां कृते स्वीयसांस्कृतिकानुभवेषु चिन्तनस्य अवसराणां प्रदानं, अन्तर्दृष्टिविनिमयः सांस्कृतिकविविधताविषये सार्थकसंवादे संलग्नता ।

मार्गदर्शकानां छात्राणाम् आवश्यकतानां रुचीनां, विश्वविद्यालयात् उपलब्धस्य समर्थनस्य च आधारेण एते घटकाः भिन्नाः भवितुम् अर्हन्ति।

टिप्पणी- उपर्युक्तसूची सांस्कृतिकविनिमयस्य श्रेयाङ्कान् अर्जयितुं कस्यापि पक्षस्य चयनं कर्तुं छात्राणां सहायतां कर्तुं परामर्शरूपा अस्ति | छात्राः संस्कृतिसम्बद्धं अन्यं कमपि पक्षं अपि चेतुं शक्नुवन्ति।

छात्राणां कृते मार्गदर्शिकाः

- छात्राणां कृते 15-20 सप्ताहेषु संकायमार्गदर्शकानां निरन्तरपरिवेक्षणेन मार्गदर्शनेन च सांस्कृतिकज्ञानं, संरक्षणं, प्रचारं, आदानप्रदानकार्यक्रमस्य पाठ्यक्रमं सम्पन्नं कर्तव्यं भविष्यति ।
- सांस्कृतिकविनिमयकार्यक्रमस्य ०४ श्रेयाङ्कान् अर्जयितुं छात्रेण सांस्कृतिकविनिमयस्य न्यूनातिन्यूनम् एकः पक्ष चिन्तनीयः ।
- छात्राः संस्कृतेः चयनितपक्षस्य अवगमनं विकासयितुमथ च तस्य पक्षस्य वर्धनार्थं व्यक्तिगतरूपेण वा समूहरूपेण वा सांस्कृतिकविनिमयकार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति।
- छात्रैः सांस्कृतिकविनिमयकार्यस्य प्रमाणं लिखितप्रतिवेदनरूपेण समर्पणीयम्, तत् च चित्ररूपेण, वृत्तचित्ररूपेण, विडियोक्लिप्, पावरपोइण्ट् प्रस्तुतिः इत्यादिरूपेण प्रस्तुतं कर्तव्यम्।
- सफलतापूर्वकं श्रेयाङ्कान् प्राप्तुं छात्रः मूल्याङ्कनमापदण्डस्य सर्वान् घटकान् पूरयेत् ।
- छात्राः व्यक्तिगतरूपेण वा समूहरूपेण वा विभिन्नछात्रैः चितानां सांस्कृतिकपक्षाणां प्रचारार्थं आयोजनानि, अभियानानि, प्रदर्शनानि च आयोजयितुं शक्नुवन्ति।
- प्रतिवेदनस्य आवरणपृष्ठं (अनुलग्नक-1) अनुसारं भविष्यति ।

अनुलग्नक-1

(शीर्षकम्...)

(उदाहरणम्-चम्बाजनपदस्य लोकनृत्यम्)

सांस्कृतिकविनिमयः (राष्ट्रियम् एकीकरणम्) इत्यस्य
प्रतिवेदनम्

शास्त्रीत्युपाधेः आंशिकपूर्तये
................संकायस्य ....विभागे

प्रस्तुतम्

मार्गदर्शकस्य नाम
....

छात्रस्य नाम
....

पञ्जीकरणसंख्या..................................

शैक्षिकसत्रम् ....

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः,धर्मशाला, कांगड़ा, हिमाचल प्रदेश

			कोर्स कोड - IDC (BYS 106)			
कोर्स नाम : समग्र स्वास्थ्य एवं योग						
क्रेडिट-04						अधिकतम अंक - 200
Evaluation Scheme			Periods per week			Total Number of Hours-60
CIA	MTE	ETE	L	T	P	Type of Course- Minor
40	40	120	3	1	0	

सीखने के प्रतिफल:

- योग की परिभाषा, इतिहास एवं प्रासंगिकता का बोध करवाना ।
- योग के दार्शनिक एवं प्रायोगिक पहलुओं से परिचय करवाना ।
- सूर्य नमस्कार, षट्कर्म आसन एवं प्राणायाम के अभ्यास से अवगत करवाना ।

उपस्थिति आवश्यकताएं:

पाठ्यक्रम से पूरी तरह से लाभ उठाने में सक्षम होने के लिए छात्रों से सभी व्याख्यान में भाग लेने की अपेक्षा की जाती है । कम से कम 75% उपस्थिति अनिवार्य है, जिसके विफल होने पर किसी छात्र को परीक्षा में बैठने की अनुमति नहीं दी जा सकती है ।

मूल्यांकन पैमाना: (मध्यावधि परीक्षा, अंतिम अवधि परीक्षा और आंतरिक मूल्याङ्कन में प्रदर्शन के आधार पर । आंतरिक मूल्याङ्कन का आधार सेमिनार, परियोजना कार्य, कक्षा में उपस्थिति व मौखिक परीक्षा रहेगा ।)

अंतिम अवधि परीक्षा - लिखित 100%

Unit-1

1.1 व्युत्पत्ति, अर्थ एवं योग संबंधी भ्रांतियां

1.2 योग का परिचय, विभिन्न परिभाषाएं एवं उद्देश्य

1.3 प्रायोगिक योग संबंधी सामान्य दिशा निर्देश

1.4 पारंपरिक योग ग्रन्थों का सामान्य परिचय:(योगदर्शन, हठप्रदीपिका, घेरंडसंहिता) में योग का वर्णन

Unit - 2

2.1 योग की शाखाएं: कर्मयोग, भक्तियोग, मंत्रयोग, लययोग,

2.2 राजयोग, हठयोग, अष्टांगयोग, क्रियायोग

2.3 योगियों का जीवन परिचय: स्वामी रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद

2.4 श्री अरविंद, महर्षि रमण

Unit-3

3.1 सूर्य नमस्कार: परिचय, क्रियाविधि, लाभ व सावधानियां

3.2 सूक्ष्म व्यायाम: परिचय, क्रियाविधि, लाभ व सावधानियां

3.3 षट्कर्म परिचय: जल नेति, रबर नेति, कपालभाति, अग्निसार

3.4 त्राटक परिचय: बिंदु त्राटक, ज्योति त्राटक,

Director
Centre for Yoga Studies
Central University of Himachal Pradesh

Unit-4

4.1 आसन परिचय: क्रियाविधि, लाभ, सावधानियां

(खड़े होकर: ताड़ासन, वृक्षासन, कटिचक्रासन, तिर्यक ताड़ासन, त्रिकोणासन, वीर भद्रासन

4.2 बैठकर: पद्मासन, स्वस्तिकासन, वज्रासन, गोमुखासन, मंडूक आसन, उत्तान मंडूक आसन,

4.3 पेट के बल: भुजंगासन, शलभासन, धनुरासन, विपरीत नौकासन,

4.4 पीठ के बल: पवन मुक्तासन, नौकासन, उत्तान पादासन, हलासन, सर्वांगासन, मत्स्यासन, सेतुबंधासन, चक्रासन, मर्कटासन, शवासन)

Unit-5

5.1 प्राणायाम परिचय (हठप्रदीपिका अनुसार): क्रिया विधि, लाभ व सावधानियां

5.2 हस्त मुद्रा एवं बन्ध: चिन, चिन्मय एवं आदि मुद्रा

5.3 त्रिबन्ध: (मूलबन्ध, उड्डियान बन्ध, जालन्धर बन्ध)

5.4 ध्यान: स्थूल ध्यान, सूक्ष्म ध्यान, ज्योति ध्यान व मंत्र जप: ओंकार (प्रणव जप), गायत्री मंत्र, महामृत्युंजय मंत्र,

सन्दर्भ ग्रन्थ:

पातंजल योग प्रदीप : स्वामी ओमानंद तीर्थ गीता प्रेस गोरखपुर

आसन प्राणायाम मुद्रा बन्ध : स्वामी सत्यानन्द सरस्वती, बिहार योग संस्थान, मुंगेर

कल्याण योग तत्वांक : गीता प्रेस गोरखपुर

भारत के महान योगी : विश्वनाथ मुखर्जी, विश्वविद्यालय प्रकाशन

हठ प्रदीपिका : स्वामी कुवल्यानंद, कैवल्यधाम, लोनावाला, पुणे

16.5

स्नातकोत्तर प्रथम एवं द्वितीय वर्ष के अन्तर्विषयक पाठ्यक्रमों का अनुमोदन

PG -IDC

SKT217 सामान्यसंस्कृतम्

(Simple Sanskrit)

पाठ्यक्रम कूट – SKT217

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - सामान्यसंस्कृतम् (Simple Sanskrit)

क्रेडिट- 2

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि-

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु संस्कृतस्य व्यावहारिकज्ञानाभिवृद्धिसम्पादनम्, तथा छात्राणां संस्कृतभाषया शुद्धरूपेण सम्भाषणस्य लेखनस्य च योग्यतासम्पादनम् संस्कृतशब्दभण्डाराभिवृद्धिसम्पादनम्, अनुवादक्षमताभिवर्धनम् ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् –

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते एतत्पत्रस्य अध्ययनद्वारा उच्चारणकौशलं वर्धते । संस्कृतभाषायां शब्दज्ञानवर्धनं सम्भवति येन अग्रे गत्वा संस्कृतभाषायां भाषितुं समर्थाः भविष्यन्ति ।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – पूर्णाङ्काः -- 100%

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –20%

पाठ्यक्रमः - SKT217 सामान्यसंस्कृतम्

(Simple Sanskrit)

विषयान्तर्वस्तु -

1. संस्कृतवर्णमाला
2. शब्द उच्चारणपद्धतिः
3. व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः, शरीरावयवाः, लेखनसामग्री, पशुपक्षिनामानि)
4. संख्यावाचकशब्दाः (एकतः पञ्चाशत् पर्यन्तम्)
5. अकारान्त पुल्लिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशब्दानां प्रथमाविभक्तिः
6. आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दानां प्रथमाविभक्तिः

7. अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि पञ्चलकारेषु
    a. (पठ्, गम्, लिख्, खाद्, वद्)
8. संस्कृत व्यवहारसाहस्रीग्रन्थात् – **शिष्टाचारः, मेलनम्, छात्राः, परीक्षा** - एते चत्वारः संवादात्मकाः पाठाः।
9. एककथा - चतुरः काकः
10. पञ्च सुभाषितानाम् उच्चारणं लेखनञ्च –
    a. लालयेत् पञ्च वर्षाणि..
    b. माता शत्रुः पिता वैरी...
    c. सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्...
    d. क्षणशः कणशश्चैव.....
    e. पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि ...

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. भाषाप्रवेशः भाग १, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
२. संस्कृतव्यवहारसाहस्री, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
३. हिन्दी-संस्कृतशब्दकोशः, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
४. रूपचन्द्रिका, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, २०१४।
५. अनुवादचन्द्रिका, डा. ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
६. शुद्धिकौमुदी, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-6	संस्कृतवर्णमाला, शब्द उच्चारणपद्धतिः , व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः, शरीरावयवाः, लेखनसामग्री), संख्यावाचकशब्दाः (एकतः पञ्चाशत् पर्यन्तम्)	1, 2, 3, 6
7 - 11	अकारान्त पुल्लिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशब्दाः, आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः प्रथमाविभक्तौ	1,5,6
12,13,	अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि पञ्चलकारेषु (पठ्, गम्, लिख्, खाद्, वद्)	1,5,6
14 - 17	संस्कृतव्यवहारसाहस्रीतः पाठनम्	1,2, 6
18-20	चतुरःकाकः. निर्दिष्टानि सुभाषितानि	1

PG -IDC

SKT218 सुलभसंस्कृतम्

(Easy Sanskrit)

पाठ्यक्रम कूट – SKT218

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - सुलभसंस्कृतम् (Easy Sanskrit)

क्रेडिट- 2

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु संस्कृतस्य व्यावहारिकज्ञानाभिवृद्धिसम्पादनम्, तथा छात्राणां संस्कृतभाषया शुद्धरूपेण सम्भाषणस्य लेखनस्य च योग्यतासम्पादनम् संस्कृतशब्दभण्डाराभिवृद्धिसम्पादनम्, अनुवादक्षमताभिवर्धनम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् –

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते एतत्पत्रस्य अध्ययनद्वारा उच्चारणकौशलं वर्धते। संस्कृतभाषायां शब्दज्ञानवर्धनं सम्भवति येन अग्रे गत्वा संस्कृतभाषायां भाषितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – पूर्णाङ्काः -- 100%

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –20%

पाठ्यक्रमः - SKT218 सुलभसंस्कृतम्

(Easy Sanskrit)

विषयान्तर्वस्तु -

1. संस्कृतवर्णमाला
2. शब्द उच्चारणपद्धतिः
3. व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः, शरीरावयवाः, लेखनसामग्री, पशुपक्षिनामानि)
4. संख्यावाचकशब्दाः (एकतः पञ्चाशत् पर्यन्तम्)
5. विभक्तिपरिचयः।
6. अकारान्त पुल्लिङ्ग-शब्दमादाय सप्तापि विभक्तयः, लघुलघुवाक्यरचना।

7. अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि पञ्चलकारेषु
    a. (पठ्, गम्, लिख्, खाद्, वद्)
8. संस्कृत व्यवहारसाहस्रीग्रन्थात् – **शिष्टाचारः, मेलनम्, छात्राः, परीक्षा** - एते चत्वारः संवादात्मकाः पाठाः।
9. एककथा - बुद्धिमान् शिष्यः
10. पञ्च सुभाषितानाम् उच्चारणं लेखनञ्च –
    a. षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता। ....
    b. तावद् भयस्य भेत्तव्यं यावद्भयमनागतम्। ...
    c. न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचित् शत्रुः।...
    d. दर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोपि सन्।.....
    e. मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत्।.....

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. भाषाप्रवेशः भाग १, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
२. संस्कृतव्यवहारसाहस्री, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
३. हिन्दी-संस्कृतशब्दकोशः, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
४. रूपचन्द्रिका, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, २०१४।
५. अनुवादचन्द्रिका, डा. ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
६. शुद्धिकौमुदी, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
७. हितोपदेशः- मित्रलाभः। चन्द्रकला हिन्दी संस्कृत व्याख्या सहिता। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-6	संस्कृतवर्णमाला, शब्द उच्चारणपद्धतिः, व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः, शरीरावयवाः, लेखनसामग्री), संख्यावाचकशब्दाः (एकतः पञ्चाशत् पर्यन्तम्)	1, 2, 3, 6
7 - 11	अकारान्त पुल्लिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशब्दाः, आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः प्रथमाविभक्तौ	1,5,6
12,13,	अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि पञ्चलकारेषु (पठ्, गम्, लिख्, खाद्, वद्)	1,5,6
14 - 17	संस्कृतव्यवहारसाहस्रीतः पाठनम्	1,2, 6
18-20	चतुरःकाकः. निर्दिष्टानि सुभाषितानि (हितोपदेश - मित्रलाभतः)	1,7

IDC (PG)

पाठ्यक्रमकूटम्- SKT-219

आयुर्वेदसिद्धान्तपरिचयः (Introduction to Theory of Ayurveda)

अर्हता- SKT209/SKT217/SKT218 अध्ययन कर चुके छात्रों हेतु

श्रेयाङ्काः-02 (एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्- संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च दशहोरासमानं (10घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्), प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां पञ्चहोरासमानम् (05घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्),अन्यकार्याणां स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणां,सामूहिककार्याणां,निर्धारितानाम् अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणां,साहित्यसमीक्षा-पुस्तकालयकार्य-तथ्यसंग्रह-शोधपत्रलेखन-संगोष्ठीपत्रलेखनादीनां पञ्चदशहोरासमानम् (15घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्) भवति |

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि- पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्राणाम् आयुर्वेदशास्त्रस्य सिद्धान्तानां सामान्यबोधेन सहैव आयुर्वेदसम्मतायाः दिनचर्यायाः प्रबोधनमस्ति |

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम्- पाठ्यक्रममिममधीत्य छात्राः आयुर्वेदशास्त्रस्य सिद्धान्तैः सह आयुर्वेदसम्मतां दिनचर्यामपि ज्ञास्यन्ति |

उपस्थितेः अनिवार्यता- पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति | कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते |

मूल्याङ्कनस्य मानदण्डः- **(पूर्णांकाः 100)**

माध्यमिकीपरीक्षा- 20%

सत्रान्तपरीक्षा- 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्-20%

अन्वितिसंख्या	विषयः	होरासंख्या
1.	**सामान्यपरिचयः** • आयुर्वेदस्य अष्टौ अङ्गानि • त्रिदोषविमर्शः • धातुमलविमर्शः • आरोग्यस्वरूपम्	15
2.	**दिनचर्या** • नित्यकर्मविधिः • व्यायामविमर्शः	5

- स्नानविधिः
- कर्तव्याकर्तव्यविवेकः

निर्धारितग्रन्थाः

1.अष्टाङ्गहृदयम्,वाग्भट्टविरचितम्, डा.ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी

2. चरकसंहिता,महर्षिणा अग्निवेशेन विरचिता, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी

व्याख्यानयोजना-

व्याख्यानानां संख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितग्रन्थाः
१-२	आयुर्वेदस्य अष्टौ अङ्गानि	अष्टाङ्गहृदयम्
३-६	त्रिदोषविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्,चरकसंहिता
७-१०	धातुमलविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्,चरकसंहिता
११-१२	आरोग्यस्वरूपम्	अष्टाङ्गहृदयम्,चरकसंहिता
१३-१४	नित्यकर्मविधिः	अष्टाङ्गहृदयम्,चरकसंहिता
१५-१६	व्यायामविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्,चरकसंहिता
१७-१८	स्नानविधिः	अष्टाङ्गहृदयम्,चरकसंहिता
१९-२०	कर्तव्याकर्तव्यविवेकः	अष्टाङ्गहृदयम्,चरकसंहिता

PG-IDC

SKT220

प्रारम्भिकज्यौतिषज्ञानम्

(Elementary knowledge of jyotish)

पाठ्यक्रम कूट – SKT220

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्- प्रारम्भिकज्यौतिषज्ञानम् (Elementary knowledge of jyotish)

अर्हता – प्रथम सत्र में SKT209 व्यावहारिकं संस्कृतम् / SKT217 सामान्यसंस्कृतम्/ SKT218 सुलभसंस्कृतम् अध्ययन कर चुके छात्र हेतु।

क्रेडिट- 2

श्रेयाङ्का: - 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि-

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु ज्यौतिषशास्त्रस्य सामान्यप्रारम्भस्तरीयपरिचयं, वारनक्षत्रराशिग्रहाणां परिचयं तेषां शुभाशुभविचारज्ञानं, मुहूर्तचिन्तनं च अभिवर्धयितुम् अयं ज्यौतिषशास्त्रीयपरिचयस्य संग्रहात्मकः ग्रन्थः पाठ्यक्रमे आरूढः।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् –

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते एतत्पत्रस्य अध्ययनद्वारा ज्यौतिषशास्त्रस्य परिचयं प्राप्नुवन्ति। जातकनिर्माणं कथं कर्तव्यमिति पठिष्यन्ति। भविष्यत्काले जातकफलकथनाय अपेक्षितज्ञानं वर्धते।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः —	**पूर्णाङ्काः --**	**100%**
	माध्यमिकी परीक्षा –	20%
	सत्रान्तपरीक्षा –	60%
	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

पाठ्यक्रमः - SKT220 प्रारम्भिकज्यौतिषज्ञानम्

(Elementary knowledge of jyotish)

विषयान्तर्वस्तु -

1. **वारादिप्रकरणम्**
   - वारनामानि , शुभाशुभवाराः तैलाभ्यङ्गे शुभाशुभवाराः।
   - मासाः, ऋतवः, अयनम्, अयनकृत्यम्।
   - तिथयः, तिथीनां संज्ञा, त्रयः योगाः।

2. **नक्षत्रप्रकरणम्**

- नक्षत्रनामानि, नक्षत्रदेवताः,शतपदचक्रम् ।
- नक्षत्राणां ध्रुवादिगणविभाजनम् ।
- नक्षत्राणाम् अन्धादिसंज्ञा ।
- करणज्ञानं, योगनामानि, बबादिसप्तकरणानि, विष्टिज्ञानम् ।

3. **राशिप्रकरणम्**

- राशिनामानि, राशीशाः, राशिषु उच्चनीचग्रहाः, चन्द्रवासः ।
- राशिपरिज्ञानम्, चन्द्रफलम्, ग्रहाणां भुक्तसंख्या ।

निर्धारितग्रन्थः -

1. बृहदवकहडाचक्रम् बालबोधिनी हिन्दीव्याख्योपेतम् चौखम्भा विद्याभवन द्वारा प्रकाशित ।

व्याख्यानयोजना -

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-3	वारनामानि , शुभाशुभवाराः तैलाभ्यङ्गे शुभाशुभवाराः	1
4-6	मासाः, ऋतवः, अयनम्, अयनकृत्यम्	1
7,8	तिथयः, तिथीनां संज्ञा, त्रयः योगाः	1
9,10	नक्षत्रनामानि, नक्षत्रदेवताः,शतपदचक्रम्	1
11- 15	नक्षत्राणां ध्रुवादिगणविभाजनम् । नक्षत्राणाम् अन्धादिसंज्ञा । करणज्ञानं, योगनामानि, बबादिसप्तकरणानि, विष्टिज्ञानम्	1
16-20	राशिनामानि, राशीशाः, राशिषु उच्चनीचग्रहाः, चन्द्रवासः,राशिपरिज्ञानम्, चन्द्रफलम्, ग्रहाणां भुक्तसंख्या	1

स्वामी दयानन्द का पाठ्यक्रम जोड़ा जाए – संशोधन 16.6

स्नातकोत्तर चतुर्थ सत्र पाठ्यक्रम

ऋग्वेदभाष्यभूमिका अग्निहोत्रञ्च

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 345 **क्रेडिट – 4**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - ऋग्वेदभाष्यभूमिका अग्निहोत्रञ्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां वेदमन्त्रब्राह्मणादीनां प्रामाण्यं पाठयिष्यते । तेन वेदाध्ययने दृढता आयाति । वेदाङ्गानां परिचयपठनेन तदध्ययनाय रुचिर्वर्धते । अग्निहोत्राध्यनेन विधिज्ञानं भवति ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाः अध्ययनेन वेदभाष्याध्ययने दृढता अवगमने च सारल्यं भविष्यति । पूर्वोत्तरपक्षस्य ज्ञानं भविता । अग्निहोत्राध्ययनेन अग्निहोत्रं कर्तुं शक्ष्यन्ति । समग्राध्यनेन प्रतियोगिपरीक्षार्थं साहाय्यं भविष्यति ।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति]

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%
(घ)			

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - ऋग्वेदभाष्यभूमिका अग्निहोत्रञ्च **SKT 345** **क्रेडिट – 4**

(सैद्धान्तिकम् 60% प्रायोगिकम् 40%)

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
(क.)	ऋग्वेदभाष्यभूमिका	80%
(ख.)	**अग्निहोत्रम्** अग्निहोत्रपरिचयः विधिश्च	20%

निर्धारितग्रन्थाः-

१. ऋग्वेदभाष्यभूमिका, सायणाचार्यः, चौखम्बा ओरियन्टालिया, चौखम्भा संस्कृत भवन, वाराणसी ।

२. यज्ञतत्त्वप्रकाशः – श्रीचिन्नस्वामिशास्त्री, मद्रास ला जर्नल प्रैस ।

सहायकग्रन्थाः

क. कात्यायनश्रौतसूत्रम् - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-35	ऋग्वेदभाष्यभूमिका	1
36-40		2

SKT630 शोधप्रविधि के साथ विभाग ... भी जोड़ी जाए। 16.7

शोधोपाधिपाठ्यक्रमः (प्रथमसत्रम्)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः- SKT 610

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्– पाण्डुलिपिविज्ञानम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः पाण्डुलिपिविज्ञानपरिचयः, पाण्डुलिपिप्रकाराणां, पाण्डुलिपिलेखनस्य च ज्ञानं भविता। चितांशानां गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानमस्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - पाण्डुलिपिविज्ञानपरिचयः, पाण्डुलिपिप्रकाराणां पाण्डुलिपिलेखनस्य च ज्ञानं भविष्यति। शोधार्थी पाण्डुलिपेः सम्पादने सारल्यम् अनुभविष्यति।

श्रेयाङ्काः :04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 200)

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या **विषयः**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - पाण्डुलिपिविज्ञानम् । **SKT610** **क्रेडिट – 4**

अन्वितिसंख्या **विषयः** **अङ्काः**

अन्विति-1, पाण्डुलिपिविज्ञानपरिचयः

i. पाण्डुलिपीनां विविधाः प्रकाराः, तेषां वैशिष्ट्यञ्च
(ताड-पत्रलेखः, भुर्जपत्रलेखः, सांचीपत्रम्, ताम्रपत्रम्, पाषाणलेखः, कर्गद-पत्राणि, धातुलेखः इत्यादयः)

ii. पाण्डुलिपिलेखनस्य विशिष्टा पद्धतिः, लेखकस्य वैशिष्ट्यम्, लेखनसामग्री च

iii. पाण्डुलिपिसु काललेखन-शैली

iv. देशे विदेशे च स्थितानां प्रमुखानां हस्तलेखागाराणां परिचयः, तेषां ग्रन्थसूचयश्च, राष्ट्रिय-पाण्डुलिपि-मिशन

अन्विति- 2, पाण्डुलिपि-सम्पादनम्

1. पाठसम्पादनम् - परिभाषा, उद्देश्यं सम्भावना च

II. सम्पादन-प्रविधयः, एकलमातृकया सम्पादनम्, बह्वीभिः मातृकाभिः पाठसम्पादनम्

III. पाठसमालोचनम्- परिभाषा, पाठवैविध्यम्, प्राचीनभारते पाठसमालोचनपरम्परा

IV. पाठदोषाः कारणं निदानञ्च

अन्विति- 3, पाठसम्पादनस्य अङ्गानि

i. पाठसमालोचनायाः मूलसिद्धान्ताः, समीक्षात्मकपाठसम्पादने दिग्दर्शिसिद्धान्ताः, लेखकदोषाः लेखकदोषसंशोधनम्, मातृकावंशावलिनिर्माणञ्च

ii. उच्चतरपालसमालोचनम् (higher criticism), अवरपाठसमालोचनम् (lower criticism), पाठ-सन्तोलनम्, सञ्चरितपाठः (transmitted text), पाठसंस्कारः (heuristics), पाठसंशोधनम् (emendations) च

III. मानकसमीक्षात्मकसंस्कारणानां संक्षिप्तपरिचयः

अ. वाल्मीकिरामायणस्य समीक्षात्मकं संस्करणम्

आ. महाभारतस्य समीक्षात्मकं संस्करणम्

इ. पञ्चतन्त्रस्य समीक्षात्मकं संस्करणञ्च

IV. पृष्ठाङ्कनं (Pagination), विरामचिह्नानि (Punctuation), Abbreviation (संकेताक्षराणि), Colophon (पुष्पिका) etc.

ग्रन्थसम्पादने उपयुज्यमानाः पारिभाषिकशब्दाः (urtext, colophon, marginalia, siglum, stemma codium, archetype, exemplar, codex, copy, bi-lingual codices, variant readings, revisions, critical recensions, dittography, haplography etc.)

निर्धारितग्रन्थाः

1. पाण्डुलिपि विज्ञान, लेखक डॉ. सत्येन्द्र, प्रकाशन- राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर
2. शोधप्रविधि एवं पाण्डुलिपिविज्ञान, लेखक- अभिराज राजेन्द्र मिश्र, अक्षयवट प्रकाशन प्रयागराज

सहायकग्रन्थाः

3. Introduction to Manuscriptology, R. S. Shivaganesha Murthy, Sharda Publishing house, Delhi
4. Introduction to Indian textual criticism, S.M, katre, Karnataka Publishing house, Bombay
5. The Fundamentals of Manuscriptology, P. Visalakshy, Dravidion Linguistics Association, 84, Thiruvananthapuram

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-10	पाण्डुलिपिविज्ञान-परिचयः	1,2
11-20	पाण्डुलिपि-सम्पादनम्	1,2
21-40	पाठसम्पादनस्य अङ्गानि	1,2

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT- 630

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - संस्कृतशास्त्र-परम्परा

श्रेयाङ्काः - 04

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि –

- शोधच्छात्रेषु भारतस्य संस्कृतशास्त्र-परम्परायाः वास्तविकेतिहासस्य समृद्धसंस्कृतेश्च विषये जागरूकतोत्पादनम्।
- भारतस्य संस्कृतशास्त्र-परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् अवगमनम्।
- भारतीयज्ञानपरम्परायाः विविधक्षेत्रेषु शोधं कर्तुं यूनां प्रोत्साहनम्।
- आधुनिकवैज्ञानिकप्रतिमानमनुसृत्य संस्कृतशास्त्र-परम्परायाः ज्ञानस्य च व्यावहारिकपक्षे परिवर्तनम्।
- युवभ्यः संस्कृतशास्त्राधारिताजीविकायाः, वृत्तेः व्यावसायिकावसराणां च वर्धनम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – समग्रं पाठ्यक्रमं पठित्वा शोधच्छात्राणां संस्कृतशास्त्र-परम्परां प्रति तथा च समृद्धभारतीयसंस्कृतेः कार्यप्रणालीं प्रति च समग्रा अन्तर्दृष्टिः विकसिता भविष्यति।

श्रेयाङ्काः :04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**(पूर्णाङ्काः - 200)**
(क) माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - संस्कृतशास्त्र-परम्परा

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT- 630 श्रेयाङ्काः - 04

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या **विषयः** **प्रतिशतम्**

अन्विति -1: वेदशास्त्र-परम्परा **25%**

क. वेदाः, शाखाः, भाष्यकाराः

ख. ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदः

अन्विति -1: उपवेदशास्त्र-परम्परा **25%**

क. **आयुर्वेदशास्त्रपरम्परा-** अष्टाङ्गायुर्वेदः (शल्य-शालाक्य-काय-भूतविद्या-कौमारभृत्य-अगद-रसायन-वाजीकरणानि), वृक्षायुर्वेदः, पशुपक्षि-आयुर्वेदः

ख. **धनुर्वेदशास्त्रपरम्परा** – (शस्त्रास्त्रप्रयोगशास्त्रम्)

ग. **गन्धर्ववेदशास्त्रपरम्परा** – (संगीत-नृत्य-वादनानि)

घ. **अर्थवेदशास्त्रपरम्परा** – (अर्थशास्त्रम्, राजनीतिशास्त्रम्) अथवा स्थापत्यवेदशास्त्रपरम्परा – (वास्तुशास्त्रम्)

अन्विति -111: वेदाङ्गशास्त्र-परम्परा **25%**

क. **शिक्षाशास्त्रपरम्परा** – प्रातिशाख्यग्रन्थाः, शिक्षाग्रन्थाः

ख. **व्याकरणशास्त्र-परम्परा** – आदिवैयाकरणाः,पाणिनिपूर्ववर्ति- वैयाकरणाः, पाणिनीय-वैयाकरणाः, पाणिन्युत्तरकालिकवैयाकरणाः, आधुनिकभाषाविज्ञानम्

ग. **निरुक्तशास्त्र-परम्परा** – निघण्टुः (कोशाः अपि), निरुक्तम्

घ. **छन्दशास्त्र-परम्परा** – वैदिकी, लौकिकी

ङ. **ज्यौतिषशास्त्र-परम्परा** – वैदिकम् – ऋग्ज्योतिषम्, यजुर्ज्योतिषम्, अथर्वज्योतिषम्
लौकिकम् - त्रयः स्कन्धाः – सिद्धान्त (खगोलशास्त्रम् अपि)-संहिता-होरा (फलितम् अपि)

च. **कल्पशास्त्र-परम्परा** – श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम्, शुल्बसूत्रम्(अङ्कगणितम्, रेखागणितम्, बीजगणितम् अपि), धर्मसूत्रम् (धर्मशास्त्राणि, स्मृतयः, पुराणानि, नीतिग्रन्थाः अपि)

अन्विति -1V: वेद-उपाङ्गशास्त्र-परम्परा **25%**

क. **सांख्यशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ख. **योगशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ग. **न्यायशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

घ. **वैशेषिकशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ङ. **मीमांसाशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

च. **वेदान्तशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

तुलनार्थम् - नास्तिकदर्शन-परम्परा – जैनदर्शनम्, बौद्धदर्शनम्, चार्वाकदर्शनम्

पाश्चात्यदर्शनपरम्परा –

अन्विति -1V: विकीर्णशास्त्र-परम्परा (प्राध्यापकः अधोलिखितानाम् एतादृशानां शास्त्रपरम्पराणां विषये कक्ष्यायां चर्चयेत्)

क. नाट्यशास्त्र-परम्परा
ख. शिल्पशास्त्र-परम्परा
ग. पाकशास्त्र-परम्परा
घ. कामशास्त्र-परम्परा
ङ. चतुष्षष्ठीकलाशास्त्र-परम्परा
च. मूर्ति-चित्रशास्त्र-परम्परा
छ. रसायनशास्त्र-परम्परा
ज. इतिहासशास्त्र-परम्परा – राजतरङ्गिणी, रामायणं, महाभारतम्

इत्यादयः

❖ निर्धारितग्रन्थाः

- वैदिक वाङ्मय का इतिहास, पंडित भगवद्दत्त जी, रामलाल कपूर ट्रस्ट, अमृतसर
- वैदिक साहित्य एवं संस्कृति, बलदेव उपाध्यायः, शारदा मन्दिर, काशी,वाराणसी
- संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, बलदेव उपाध्यायः, शारदा मन्दिर, काशी,वाराणसी
- दर्शनशास्त्र का अन्तरङ्ग इतिहास, राकेश शास्त्री, चौखम्बा ओरिन्टालिया, दिल्ली

❖ सहायकग्रन्थाः

- संस्कृतसाहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् , वाराणसी।
- ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्यायः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् वाराणसी,
- भारतीय दर्शन, जगदीश शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्स, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यान-संख्या	व्याख्यानविषयः
1-08	**वेदशास्त्र-परम्परा** वेदाः, शाखाः, भाष्यकाराः, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदः
09-16	**उपवेदशास्त्र-परम्परा** आयुर्वेदशास्त्रपरम्परा, धनुर्वेदशास्त्रपरम्परा, गन्धर्ववेदशास्त्रपरम्परा, अर्थवेदशास्त्रपरम्परा अथवा स्थापत्यवेदशास्त्रपरम्परा
17-24	**वेदाङ्गशास्त्र-परम्परा** शिक्षाशास्त्रपरम्परा, व्याकरणशास्त्र-परम्परा, निरुक्तशास्त्र-परम्परा, छन्दशास्त्र-परम्परा, ज्यौतिषशास्त्र-परम्परा, कल्पशास्त्र-परम्परा
25-32	**वेद-उपाङ्गशास्त्र-परम्परा** सांख्यशास्त्र-परम्परा, योगशास्त्र-परम्परा, न्यायशास्त्र-परम्परा, वैशेषिकशास्त्र-परम्परा, मीमांसाशास्त्र-परम्परा, वेदान्तशास्त्र-परम्परा, नास्तिकदर्शन-परम्परा – जैनदर्शनम्, बौद्धदर्शनम्, चार्वाकदर्शनम्, पाश्चात्यदर्शनपरम्परा
33-40	**विकीर्णशास्त्र-परम्परा** नाट्यशास्त्र-परम्परा, शिल्पशास्त्र-परम्परा, पाकशास्त्र-परम्परा, कामशास्त्र-परम्परा, चतुष्षष्ठीकलाशास्त्र-परम्परा, मूर्ति-चित्रशास्त्र-परम्परा, रसायनशास्त्र-परम्परा, इतिहासशास्त्र-परम्परा – राजतरङ्गिणी, रामायणं, महाभारतम्

BOS. 16.8

फाइल नं: SKT/1-2/CUHP/17/

हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

(Accredited by NAAC with 'A+' Grade with CGPA of 3.42)

आज़ादी का अमृत महोत्सव

विभाग का नाम : संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग

दिनांक: 05.01.2024

संस्कृत, पालि एवं प्राकृत विभाग की शोध उपाधि समिति (RDC) का कार्यवृत्त

संस्कृत,पालि एवं प्राकृत विभाग की **शोध उपाधि समिति** (RDC) की बैठक संचलन द्वारा (By Circulation) करवाए जाने हेतु माननीय कुलपति महोदय की स्वीकृति के उपरान्त आप सभी सम्मानित सदस्यों के समक्ष संचलन द्वारा (By Circulation) अनुमोदन हेतु प्रस्तुत है -

शोध उपाधि समिति के सम्मानित सदस्यों के नाम इस प्रकार हैं :

1. प्रो. रोशन लाल शर्मा, अधिष्ठाता, भाषा संकाय (पदेन) — अध्यक्ष
2. प्रो. योगेन्द्र कुमार , संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग, विभागाध्यक्ष (पदेन) — सदस्य
3. प्रो. गणेश भारद्वाज,सेवानिवृत्त प्रोफेसर,संस्कृत विश्वविद्यालय,होशियारपुर (बाह्य विषय विशेषज्ञ) — सदस्य
4. प्रो. विद्या शारदा,सेवानिवृत्त प्रोफेसर, हिमाचल प्रदेश विश्वविद्यालय, शिमला (बाह्य विषय विशेषज्ञ) — सदस्य
5. प्रो. लक्ष्मी निवास पाण्डेय, निदेशक, केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय केजे सोमैया परिसर, मुंबई (बाह्य विषय विशेषज्ञ) — सदस्य

शोध उपाधि समिति की कार्य सूची इस प्रकार से है -:

- संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग में शोधार्थियों के शोध –प्रबंध मूल्यांकन और मौखिक परीक्षा के लिए बाह्य विषय विशेषज्ञ की सूची के अनुमोदन के संदर्भ में|

कार्यवृत्त

- **विषय :1** संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग में शोधार्थियों के शोध –प्रबंध मूल्यांकन और मौखिक परीक्षा के लिए बाह्य विषय विशेषज्ञ की सूची के अनुमोदन |

कार्य विवरण

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग में शोधार्थियों के शोध –प्रबंध मूल्यांकन और मौखिक परीक्षा के लिए बाह्य विषय विशेषज्ञ की सूची इस प्रकार से है –

1.	Dr.Kamlesh Kumar Choksi Professor and Head Department of Sanskrit Bhasha Sahitya Bhavan Gujarat University, Ahmedabad, Pin 380009 Phone 9825478876 Email – kamleshc24@yahoo.co.in	2.	Dr. Balvir Aacharya Professor and Head (Rtd.) 33/ type-4 Maharshi Dayanand University Campus Rohtak, Haryana, Pin - 124001 Phone - 9812179379 Email – balviracharya@gmail.com

05-01-24

3.	Dr.Somdev Shatanshu Professor and Head Department of Sanskrit, Gurukul Kangri University, Haridwar Uttarakhand Phone - 9837647427 Email – somdevprabhat@gmail.com	4.	Dr.Ranveer Singh Head Maharshi Dayanand Chair Central University of Haryana Mahendragarh, Haryana Phone – 9416334660 Email – professor.ranvir@gmail.com
5.	Dr.Santosh Kumar Shukla Professor, Special Centre for Sanskrit Studies Jawaharlal Nehru University, New Delhi Phone – 9810317119 Email – skshukla@mail.jnu.ac.in, skshuklajnu@yahoo.com	6.	Dr.Virendra Alankar Professor, Department of Sanskrit, Punjab University, Chandigarh,Pin-160014 Phone – 9463837343 Email - alankarvk@gmail.com
7.	Dr.Satya Prakash Dubey Professor and Head (Rtd.) Deptt. of Sanskrit, JNV University, Jodhpur Add. – E-283, Rameshwar Nagar Basani, Phase- 1st Jodhpur, Rajasthan – 342001 Phone- 9413165164 Email - dubeydrsatyaprakash73@gmail.com	8.	Dr. Devi Singh B. Rathva Professor and Head Department of Sanskrit and Bhartiya Vidya Hemchandracharya North Gujrat University Patan, Gujrat Pin – 384265 Phone – 8128650369
9	Dr. Ramsumer Yadav Professor Deptt. of Sanskrit and Prakrit Language, University of Lucknow, Add. - 6, Professor's Flat, Faijabad Road, Lucknow University Campus, Lucknow, Pin – 226020 Phone – 9411185985 Email – yadavramsumer58@gmail.com	10.	Dr. Vidyanand Arya Professor Dept. of sanskrit University College of Arts & Social Science, Osmania University, Hyderabad, Telangana Mob.- 9848632127 aryavidyanand2127@gmail.com
11.	Prof. Om Nath Bimali 114, Ground floor, Gate no -2, Mall Apartments (Near Petrol Pump) Mall Road, Delhi-110054 bimaliomnath@gmail.com Office address: Prof. Om Nath Bimali Professor and Head Department of Sanskrit, Faculty of Arts University of Delhi North Campus Delhi 110007	12.	Prof. Subhash Chand Gupta Head, Department of Sanskrit, Faculty of Arts, Baba Mastanath University, Gate No. 5 Asthal-bohar, Rohtak, Haryana PIN - 124021 9799996399 Subhash6399@gmail.com

05-01-24

13.	Dr.R. D. Sunil Kumar Professor, Dept. of Vyakarana Sree Shankaracharya University of Sanskrit, Kalady, R/c Thiruvananthapuram Kerala - 695607 r.d.sunilkumar@ssus.ac.in +91 98466 19894	14.	Dr. Ritu Bala Professor and Chairperson in Sanskrit Department, VVBIS&IS, Panjab University, Sadhu Ashram, Hoshiarpur 1 46021 Residential Address: Bainch general Store, Nehar colony, New Tagore Nagar, Hoshiarpur 146001 Email: ritubainch@gmail.com Mob.no.9216223288
15.	Prof.Rajesh kumar. Head, Department of Sanskrit, University of Rajasthan, Jaipur, Rajasthan 302004 Mob.9460458459 Email. rajeshpuniya0@gmail.com	16.	Dr Saroj Kaushal Professor, Department of Sanskrit 73-B, Abhaygarh Opp K V No 1 Jodhpur (Rajasthan) Pin : 342011 9928024824 saroj.kaushal64@gmail.com
17.	Prof. Vikram Jeet Professor, Department of Sanskrit, Govt. Dungar College Bikaner (Rajasthan) 334001 Mob. 09414604308 email : vkjdcb@gmail.com	18.	Prof.LALA SHANKAR GAYAWAL, R D GOVT GIRLS PG COLLEGE, BHARATPUR- 321001 (RAJASTHAN) Home address – 87 SURYA CITY AGRA ROAD BHARATPUR 321001 RAJ. lalashankar23@gmail.com 9414357635
19.	Dr. J. C. Narayanan, Professor and Head, Department of Sanskrit, BSR Govt.Arts College, Alwar Rajasthan 301001 Residential address – A-45 (C) HKM Nagar, Alwar Rajasthan 301001 9414681040 Mail ID - jc.narayanan@gmail.com	20.	Prof. Purnachandra Upadhyaya, Professor & Head, Department of Sanskrit, Govt. College Bundi, Rajasthan - 323001 9414489723, purnachandra9414@gmail.com, Home Address – 287-A, Ridhi Sidhi Nagar, Kunhadi, Kota- 324008 , Rajasthan
21	Prof. Vachaspati Mishra, Department of Sanskrit, Meerut College, Meerut UP 250001 acharyvachaspati@gmail.com 9319002402	22.	प्रोआचार्य,मनोज कुमार मिश्र . अध्यक्ष ,वेदविभाग,गंगानाथझापरिसर, आजादपार्क,प्रयागराज, उत्तरप्रदेश- 211002 **vedanga.mkmishra@gmail.com** 9419257952
23.	प्रो,आचार्य,रामसलाही द्विवेदी . व्याकरणविभाग,श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय, बी-.4-नई दिल्ली,कुतुबसांस्थानिकक्षेत्र,110016 ramsalahi17@gmail.com 9873306806	24.	प्रो . रमाकान्त पाण्डेय,आचार्य, व्याकरणविभागकाशीहिन्दू , -उत्तरप्रदेश,वाराणसी,विश्वविद्यालय221005 dr.rkpandey.bhu@gmail.com 9580957601

05-1-24

25.	प्रो,सुधीरलाल . विभागाध्यक्षकलाकोशप्रभाग , इन्दिरागान्धीराष्ट्रीयकलाकेन्द्र नई दिल्ली sudhirlall@gmail.com 9868229069	26.	प्रो, अनीताजैन . अध्यक्षदर्शन एवं वैदिकअध्ययन केन्द्र,संस्कृ, वनस्थली विद्यापीठराजस्थान,टोंक, anitajain.sanskrit@gmail.com 9414543680
27.	प्रो,वेदप्रकाश उपाध्याय . पूर्व अध्यक्ष, संस्कृत विभाग,पंजाब विश्वविद्यालय , 1573,पुष्पक काम्प्लेक्स , सेक्टर 49-B चंडीगढ़-160047 drvedprakash.upadhyaya@gmail.com 9915746560, 8168875124	28.	प्रो,आचार्य ,हरिप्रसाद अधिकारी . तुलनात्मक धर्म दर्शन विभाग , सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय वाराणसी-221002 hariprasadsanskritam@gmail.com 9451894408
29.	**प्रो. मदन मोहन पाठक,** निदेशकः केन्द्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय, वेदव्यास परिसर, बलाहर, कांगड़ा हिमाचल प्रदेश pathak_guruji@rediffmail.com profmmpathak@gmail.com **9695026704**	30.	**प्रो० शत्रुघ्न त्रिपाठी,** आचार्यः बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी, drstripathibhu@gmail.com **9452867063**
31.	**डॉ. रत्नमोहन झा,** आचार्यः निदेशकश्च मुक्त स्वाध्याय पीठ केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नवदेहली ratnamohanjha@gmail.com **9868241551**	32.	**प्रो० भारत भूषण मिश्रा,** आचार्यः , केन्द्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय, के जी सोमैया, परिसर, मुम्बई bbmishrajammu@gmail.com **9882550743**
33.	**प्रो० सुधीर,** आचार्यः **Jawahar lal Nahru University New Delhi 110067** sarya46@gmail.com **9650925030**	34.	Prof Surendra Kumar Department of Sanskrit, Pali and Prakrit MDU Rohtak Email - sanskritisadan2@gmail.com **9215379708**
35.	**प्रो० रमाकान्त पाण्डेय,** निदेशकः, केन्द्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय, भोपाल परिसर, भोपाल, मध्य प्रदेश ramakantpandey2010@gmail.com **9968688781**	36.	Prof. Sunita Saini Professor Department of Sanskrit Pali and Prakrit MDU Rohtak Email drsunitasaini18june@gmail.com 9416978333

05-01-24

Prof. Rajnish Kumar Mishra School of Sanskrit and Indic Studies Jawaharlal Nehru University Nee Delhi 110067 Mob.no. 9910066499 E-mail: mishrarajnish@gmail.com	38.	Prof. Yogendra Kumar Bhanu, Department of Sanskrit, MSJ College, Bharatpur, Rajasthan 321001 ybhanu07@gmail.com 9414315456 9119117456

<u>शोध उपाधि समिति के सम्मानित सदस्यों के नाम</u>

1. प्रो. रोशन लाल शर्मा, अधिष्ठाता, भाषा संकाय (पदेन) — अध्यक्ष
2. प्रो. योगेन्द्र कुमार , संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग, विभागाध्यक्ष (पदेन) — सदस्य
3. प्रो. गणेश भारद्वाज,सेवानिवृत्त प्रोफेसर,संस्कृत विश्वविद्यालय,होशियारपुर (बाह्य विषय विशेषज्ञ) — सदस्य
4. प्रो. विद्या शारदा,सेवानिवृत्त प्रोफेसर, हिमाचल प्रदेश विश्वविद्यालय, शिमला (बाह्य विषय विशेषज्ञ) — सदस्य
5. प्रो. लक्ष्मी निवास पाण्डेय, निदेशक, केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय केजे सोमैया परिसर, मुंबई (बाह्य विषय विशेषज्ञ) — सदस्य

विभागाध्यक्ष,
संस्कृत, पालि एवं प्राकृत

Gmail **Department of Sanskrit <office_skt@hpcu.ac.in>**

Fwd: शोध उपाधि समिति (RDC) के कार्यवृत्त के अनुमोदन के संदर्भ में

Ganeshdutt Bhardwaj <gdbhardwaj2006@gmail.com> Sat, Feb 10, 2024 at 3:49 PM
To: Department of Sanskrit <office_skt@hpcu.ac.in>
Cc: laxminiwas pandey <lnprsks@gmail.com>

प्रस्तुत सूची में नवाचार से जुड़े विद्वानों को प्राथमिकता दें। जिस से शोध में नवीन ता बने। प्रोफेसर गणेश भारद्वाजः।

[Quoted text hidden]